

Szemle

(1956 történeti irodalma 2006-ban)

Charles Gati: Vesztett illúziók *

Charles Gátinak, a washingtoni Johns Hopkins Egyetem magyar származású professzorának több nyelven kiadott műve nagy figyelmet keltett itthon és külföldön, különösen az Egyesült Államokban. Neves Kelet-Európa-szakértők recenzeálták tekintélyes szakfolyóiratokban és napilapokban; elnyerte az Amerikai Szlavisztikai Szövetség Marshall Shulman-díját. A kedvező visszhang megérdemelt: a könyv valóban nagyon érdekes. És az sem véletlen, hogy az 50. évforduló alkalmával megjelent negyedszázadú munka közül máig az egyik legnépszerűbb.

Gáti politológus, műve nem hagyományos köztörténetet, hanem esszé, s a műfaj szabályainak megfelelően nem a tényeket felsorakoztató szigorú időrendet, hanem jól felépített logikai sorrendet, koncepciót követ. Alapállása nehezen vitatható. Minden konkrét történeti helyzetben mindig vannak reális alternatívák, amelyeket feltárni, vizsgálni kell, hogy jobban meg lehessen érteni, ami végül is bekövetkezik. A szerző nem vonja kétségbe, hogy ami megtörtént, annak ne lett volna oka, esetleg több is, de nem ért egyet azzal, hogy minden, ami bekövetkezett, szükségszerű lett volna. Nem látja be, hogy miért ne lehetne vizsgálni a „mi lett volna, ha...?” kérdését. Magam úgy vélem, a történelemnek az alternatívák figyelembe vételével végül is azt kell megértetnie és megmagyaráznia, hogy ami megtörtént, az az adott körülmények, erőviszonyok között miért és miként történhetett meg. Gáti a történeti szereplők

* Charles GATI: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 254 p.

megítélésénél két dolgot tart nagyon fontosnak: a bölcsességet, azaz politikai racionalitást és a kompromisszumkészséget.

Az amerikai történész az 1956. október–novemberi eseményeket illetően az Egyesült Államok és a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikáját, Nagy Imre és a kormány tevékenységét és a fegyveres felkelők magatartását veszi górcső alá. Öt alaptételt igyekszik bizonyítani. 1. A magyar lakosság soraiból viszonylag kevesen harcoltak fegyveresen a szovjet hadsereg, tágabban a szovjet uralom ellen, de a felkelők végső célja nem „a [szocialista] rendszer elvetése, csupán megreformálása volt”. 2. A nemzeti felkelésnek(a forradalomnak) nem volt hatékony vezetése, Nagy Imre nem volt alkalmas, karizmatikus vezető. 3. Nem igaz, hogy a szovjet pártvezetés csak az alkalmat kereste, hogy fegyveresen beavatkozhasson. 4. Az Egyesült Államok, ha látszólag határozott politikát is folytatott, valójában „tájékozatlan, és egyben félretájékozott volt” a magyarországi eseményeket illetően. 5. A forradalomnak nem kellett volna szükségszerűen elbuknia, talán lehetséges lett volna egy Jugoszlávia helyzetű és berendezkedésű ország kialakítása Magyarországon 1956-ban és az azt követő években.

Az közismert, hogy az 1956-os felkelésnek nem volt politikai vezetőrétege, ilyen a Rákosi-rendszer idején nem alakulhatott ki, többek között azért sem, mert az úgynevezett pártellenzék befolyása szűk körre tejt ki, és minimális társadalmi bázisra csak az értelmiség, a párt- és állami bürokrácia táborában tett szert. Ezt a hiányt pótolta az egyetemi és főiskolai ifjúság, amely 1956. október elejétől kezdve mozgolódott az ország nagy egyetemi városaiban; 1956. október 16-án létrehozta saját, a DISZ-től független ifjúsági szervezetét, a MEFESZ-t; megfogalmazta és feliratok, röplapok, plakátok útján terjesztette a néptömegek követeléseit. A budapesti Műszaki Egyetem diákjai kezdeményezték és rendezték meg a többi fővárosi felsőoktatási intézmény közreműködésével az október 23-i nagyszabású tüntetést, amely nyomán kirobbant a felkelés. Az első négy-öt napban Budapest politikai központja az ELTE Bölcsészettudományi Karán volt, ahol az Egyetemi Forradalmi Bizottság ülésezett. (Sopron közéletét mindvégig a helyi MEFESZ irányította.) Az egyetemisták és főiskolások alkották a nemzeti felkelés aktivista gárdáját, az egyetemi központok körüli falvakban, kisvárosokban segítettek megszervezni a nemzeti és forradalmi bizottságokat, élelmiszereket gyűjtöttek és szállítottak Budapestre nemzetközi segítségnyújtó szervezetek adományaival és gyógyszerekkel együtt. A nemzetőrség keretében karhatalmi feladatokat láttak el. A Nagy Imre-kormány megalakulása után a diákmozgalom lassan háttérbe szorult, de kisebb megingásokat leszámítva következetes-

sen támogatta a miniszterelnököt és programját. Kár, hogy Charles Gáti koncepciója kialakításakor a diákság szerepét nem vette kellően figyelembe, pedig elég jelentős szakirodalom áll rendelkezésre e témakörben.¹

A Nagy Imre-kép a kötetben ellentmondásos, erősebbek rajta a negatív vonások, mint felfogásom szerint indokolt lenne. Abban viszont Gátinak igaza van: megkerülhetetlen Nagy Imre 1930-as évekbeli tevékenységének tisztázása. Magyarországon ma ez politikai és érzelmi kérdés, s emiatt nehéz róla beszélni, nem is szólva arról, hogy nem állnak rendelkezésre a megfelelő levéltári források. (A KGB által 1989-ben a volt miniszterelnök lejárata céljából hazaadott, formailag zömében hitelesnek tekinthető iratok ma még nem kutathatók.) Noha Johanna Granville amerikai történész 1995-ben már publikált négy dokumentumot,² és Gáti Moszkvában, a KGB irattárában betekinthezett néhány dokumentumba, kapott néhány iratmásolatot is, amelyeket átadott az 56-os Intézetnek, mindez kevés ahhoz, hogy állást lehessen foglalni. Annyit azonban elfogadhatunk, hogy Nagy Imre 1933. január 17-től a szovjet titkosszolgálat informátora volt, azzal a feladattal, hogy jelentéseket készítse a moszkvai magyar kommunista emigráció tagjairól. Ahhoz, hogy meg lehessen érteni: mi készítette erre a lépésre, jobban kellene ismerni az akkori Szovjetunióbeli viszonyokat, Nagy helyzetét az emigrációban, viszonyát Kun Bélához, Gerőhöz, Révaihoz, Szántó Zoltánhoz és másokhoz. Minden valószínűség szerint nagyon félt attól, hogy letartóztatják, bebörtönzik, esetleg életét veszítheti. Gáti sajnos nem járhatott utána annak, hogy Nagy meddig volt tagja a titkosszolgálatnak. Feltételezésem szerint 1941-ben, a náci Németország agressziója után, amikor minden külföldit biztonsági okokból eltávolítottak a bizalmi állásokból, őt is kizárták az ügynökség kötelékéből, de kapcsolatai nyilván megmaradhattak. Egyetértek azzal a véleménnyel, hogy Nagy Imre múltjának értékeléséhez jobban kellene ismerni ügynöki ténykedését. Tisztázni kellene, hogy mi igaz abból a KGB-s körökből származó állításból, hogy 150 emberről jelentett, s információi hozzájárultak tizenöt fő halálához (akiket kivégeztek, illetve meghaltak a börtönben). Jó

¹ Lásd Egyetemisták és főiskolások követeléseit 1956 októberében. Dokumentumok. (Az egyetemista és főiskolás diákmozgalom kibontakozása, 1956. október 10–23.) Közli: NÉMETNÉ DIKÁN Nóra–SZABÓ Róbert–VIDA István. *Múltunk*, 2003/4. 280–334.; újabban: *Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom-ellenállás-megtorlás. Válogatott dokumentumok*. Felelős szerk.: VIDA István. Szerk., az iratokat válogatta, a jegyzeteket készítette: NÉMETNÉ DIKÁN Nóra–RÉFI Attila–SZABÓ Róbert. A bevezető tanulmányt írta: VIDA István. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007.

² Lásd Johanna GRANVILLE: Imre Nagy, aka 'Volodya' – a Dent in the Martyr's Halo? *Cold War International History Project. Bulletin*, 1995. tavasz. 34–37.

lenne, ha belátható időn belül az érintettek periratai hozzáférhetővé válnának Moszkvában, hogy világosabban lehessen látni az ügyben. Ugyanakkor osztom a könyv alkotójának álláspontját: „Véleményem szerint Nagy Imre valóban az NKVD informátora volt, de az együttműködésének területe és jelentéseinek az áldozatokra életére gyakorolt hatása vitatható.” (41.) Továbbá: fel kellene tárni, hogy maga Nagy Imre miként értékelte, miként dolgozta fel saját ügynöki múltját, milyen következtetéseket vont le, s az befolyásolta-e későbbi magatartását, gondolkodását.

Nagyon valószínű, hogy 1944. őszi hazaküldése, bársonyszéke az Ideiglenes Kormányban, PB- és KB-tagsága, majd miniszterelnökké történő kinevezése 1953-ban összefügghetett azzal, hogy megmaradhattak magas szintű szovjet összeköttetései – de semmilyen hiteles forrás nem támasztja alá Rákosi rágalmaival, hogy Nagy Berija embere lett volna, vagy hogy személyesen ismerhette Malenkovot, aki 1939 és 1946 között az SZKP káderosztályának vezetőjeként nyilvánvalóan tudott róla. (A magyar pártelit tagjai közül egyedül arra van forrás, hogy Péter Gábor, az ÁVO, majd az ÁVH vezetője ismerhette Nagy 30-as évekbeli fedőnevét, de neki 1945 nyarától igen szoros kapcsolata volt M. I. Belkin tábornokkal, a szovjet belügyminisztérium, az NKVD kelet-európai elhárító részlegének parancsnokával.³ Kettőjük, Nagy és Péter személyes viszonyáról keveset lehet tudni.) Nagy első miniszterelnöki periódusát, az *új szakasz* politikájának kidolgozását és a végrehajtása során elért eredményeket a kormányfő jelentős politikusi teljesítményének tekintem. Egyetérték azzal, hogy a fordulat politikusi pályáján 1955 januárjában kezdődött, amikor a mindig lojális, a moszkvai elvárásokat teljesítő Nagy Imre nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni, nem fogadta el a szovjet vezetőik politikáját érintő bírálatát, s védelmébe vette a végrehajtott korrekciókat. Leváltása és félreállítása idején sem volt hajlandó engedményeket tenni, harcolt az igazáért, de eredménytelenül. Az igaz, hogy 1956. október 23-a után, a nemzeti felkelés első öt napjában cselekvésképtelenné vált. Mint Gati írja: a számára szokatlan helyzetet nem tudta feldolgozni. Nagyot kinevezték miniszterelnökké, de kormánya csak három nap múlva, október 27-én alakult meg. Ha akarta volna, sem tudta volna átvenni az események irányítását, mert hatalmi eszközei nem voltak,

³ Péter Gábor sajátkezű vallomása. Budapest, 1953. április 20. In: HORVÁTH Ibolya–SOLT Pál–SZABÓ Győző–ZANATHY János–ZINNER Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 3. k. Kúriai teljes ülések, államvédelmi felülvizsgálatok, „párt”-ítéletek, törvényességi óvások, tárgyalási jegyzőkönyvek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 338–339.

a Rákosi nevével fémjelzett politikai rendszer összeomlott, a hadsereg, a rendőrség és az biztonsági szervek megbénultak és bomlani kezdtek. Ugyanakkor jó politikusi képességekre vall, hogy – tanácsadóira hallgatva – elfogadta a történetek átértékelését, az ellenforradalom helyett a nemzeti demokratikus forradalomként való minősítést, és kész volt a kompromisszumokra, többek között tárgyalásokra a fegyveres felkelőkkel. A népmozgalom két legfontosabb követelése tekintetében engedményt tett: beleyezett a többpártrendszer helyreállításába és a Varsói Szerződésből való kilépésbe. Mindkettő szándékaitól függetlenül súlyos következményekkel járt.

Ami a felkelők létszámát és az általuk hangoztatott „maximalista követeléseket” illeti, meg kell jegyezni, hogy az események idején fegyverrel a kézben ténylegesen harcolók száma – Horváth Miklós hadtörténetész kutatásai szerint – kb. 2500–5000 főre tehető, tehát mintegy egyharmada annak, amivel Charles Gáti számol. Ha a rendfenntartó feladatokat ellátó nemzetőrség létszámát is fegyelembe vesszük, akkor a felkelők létszáma kb. 20–25 ezer főre tehető. A szabadságharcosok politikai beállítottságukat tekintve különböztek egymástól: voltak közöttük kommunisták, egykori szociáldemokraták, polgári gondolkodásúak és sokan politikai meggyőződés nélküliek, tájékozatlanok. A felkelők fő követelése a szovjet csapatok kivonása és az ÁVH feloszlatása volt. Önálló politikai követeléseket alig fogalmaztak meg, átvették az egyetemista fiatalok főbb pontjait, s nem voltak radikálisabbak náluk. Való igaz, a fegyveres felkelők sem akartak társadalmi rendszerszerválást, „csak” a sztálinista diktatúra felszámolását, szabadságot és nemzeti függetlenséget. Nekik sem volt jövő képük, nem tudták, hogy mi történjék azután, ha netán a szovjetek mégis elhagyják az országot.⁴ Az 1956-os felkelés előkészítetlenül, spontán módon tört ki, egy politikai robbanás következménye volt, amiben nehéz politikai racionalitást keresni. Kár, hogy a szerző vizsgálódásait nem terjesztette ki a főváros melletti vidékre, a 23-át követő napokban kibontakozó népmozgalomra, a tanácsok szerepét átvevő nemzeti és forradalmi bizottságok, a munkás-tanácsok és más új hatalmi szervek megalakulásra, majd 30-a után a po-

⁴ Lásd például a Corvin köziek október 28-i politikai követeléseket is megfogalmazó dokumentumát. (Közli PONGRÁCZ Gergely: *Corvin Köz – 1956*. A szerző kiadása, 1982. 99–100.) A felkelők ekkor még nem támogatták a Nagy-kormányt és új ideiglenes kormány megalakítását sürgették, de naivitásukra, politikában való járatlanságukra vall, hogy Veres Péter írólt látták volna szívesen a kormány élén. – Pongrácz Gergely utólag azt mondta, hogy ők a műegyetemisták 16 pontját tartották irányadónak, míg nem olyan régen a MÚOSZ-ban lezajló vitán egy felkelő csoport egykori parancsnoka közölte, ők Tito Jugoszláviáját tekintették mintának.

litikai pártok gyors kiépülésére, mert láthatta volna, hogy sehol nem jelent meg az önkorlátozás mozzanata, a néptömegek kitarítottak követeléseik mellett. Utólag persze láthatóvá vált, hogy a nemzeti egység csak a függetlenség visszaszerzésében teremtődött meg, de a hogyan tovább kérdésében nagyon halványan kezdtek kirajzolódni a jövőre vonatkozó elő elképzelések, amelyek – ha nincs szovjet intervenció – biztosan felbomlasztották volna a nemzeti összefogást vagy megszüntették volna annak közös élményét.

Charles Gati könyvében amerikai szerzőtől szokatlanul kemény kritikát mond az Egyesült Államok külpolitikájáról, mindenekelőtt Magyarországgal kapcsolatos politikájáról, valamint a SZER tevékenységéről. Kimutatja, hogy a J. F. Dulles-féle 1952-ben meghirdetett „felszabadítási” és „visszaszorítási” doktrína nem volt más, mint politikai-diplomáciai propaganda, amely 1956-ban lelepleződött. A világ egyik vezető hatalma érdekei szempontjából Magyarország nem volt fontos, a külpolitikai prioritások listáján az utolsók között szerepelt. A SZER révén igyekezett fenntartani a szabadság és függetlenség elérésének reményét, de 1956 előtt alig tett érte valamit, s az 1956 októberi események alatt súlyos hibát követett el azzal, hogy november 1-jéig durva propaganda-hadjáratot folytatott Nagy Imre ellen. A Gati kérésére felszabadított CIA-dokumentumok alapján rávilágít arra, hogy az amerikai kormányzatot és szerveit az 1956. október 23-i budapesti felkelés teljesen felkészületlenül érte, a CIA-nak csak egyetlen magyarul is tudó ügynöke tartózkodott Budapesten diplomáciai fedésben, akit azonban lekötött hivatali munkája. Washington tájékozatlan volt a történekről, nem tudta, mit tegyen, nem volt kész terve, nem volt elképzelése katonai akcióról, esetleges diplomáciai lépésekről. Az Eisenhower adminisztráció azonban az Egyesült Államok érdekeit szem előtt tartva gyorsan döntött: távol marad Kelet-Európától, nem kíván konfliktusba keveredni a Szovjetunióval. Gati idézi Dulles külügyminiszter Dallasban október 27-én elmondott nevezetes beszédét, amelyben bejelentette, hogy az USA, noha támogatja egyes államok önállósulási törekvéseit, a kelet-európai országokat nem tekinti potenciális katonai szövetségésének, azaz nem fog katonailag beavatkozni a térségben. Charles Bohlen amerikai nagykövet október 29-én a török, majd az afgán követségen rendezett fogadáson ezt az üzenetet közölte a szovjet pártvezetés tagjaival, Hruscsovval, Bulganyinnal és Zsukovval.⁵ Ez valóban nagyvonalú ajánlat volt, de azt nem lehet nem hangsúlyozni, hogy Budapest vagy Varsó szempontjából

⁵ Charles E. BOHLEN: *Witness to History 1929–1969*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1973. 413.

ez az üzenet azt jelentette, hogy a Moszkva szabad kezet kapott a magyarországi és a lengyel helyzet rendezésére. November 4-e után Washington könyörtelenül kihasználta a nemzeti felkelés leverését a Szovjetunió lejáratására, nemzetközi tekintélyének aláásására.

A Szovjetunió magyarországi politikájáról a könyvben leírtakkal zömmel egyetértek, legfeljebb annyiban más a véleményem, hogy az e politikát meghatározó tényezőket fontossági szempontból másként rangsorolom. Így például Gátinak az 1956. október 31-ei, második szovjet beavatkozással kapcsolatos álláspontjához szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Magam is úgy vélem, hogy a Köztársaság téri vérengzés befolyásolta a szovjet pártelnökséget, bár nem hiszem, hogy döntő mértékben. (Kryucsov, aki akkor a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa volt, a tér sarkából végignézte a pártház ostromát, s nyilván azonnal beszámolt róla feletteseinek, akik nyomban tájékoztatták az SZKP KB-t és a külügyminisztériumot.) Nem tartom valószínűnek, hogy Nagy-kormány megakadályozhatta volna a támadást, ha időben értesül róla. (A miniszterelnököt csak akkor tájékoztatták, amikor a pártház már elesett.) A szovjet döntésben szerepet játszhatott a többpártrendszer bevezetésének bejelentése, ami nemcsak politikai, hanem ideológiai szempontból is veszélyt jelentett Moszkva számára. A kormányfő hibáztatható, hogy hitt Mikoján biztatásának, s nem gondolt arra, hogy a szovjet politikus ígérete nem azonos az SZKP Elnökségének ígéretével. E két tényezőnél véleményem szerint nagyobb súllyal eset latba a 29-én kirobban szuezi válság, amely nemcsak a nemzetközi feszültség elmélyülésével járt együtt, hanem veszélyeztette Moszkva közel-keleti hadállásait, beleértve a „barátinak” tekintett Egyiptomot is. Az izraeli támadás gyors sikere a Sínai-félszigeten riadalmat kelthetett a szovjet fővárosban, a 31-én kora reggel érkezett hírek arról, hogy az angol légierő bombázza az egyiptomi repülőtereket, pánikot okozhattak. Moszkvában sem a pártközpontban, sem a vezérkarnál nem kedvelték, ha a Szovjetunió egy időben a világ két különböző régiójában konfliktusba keveredik. Magyarország és Kelet-Európa a biztonsági és a szövetségi rendszer szempontjából fontosabb volt, mint Egyiptom. Magyarország elvesztése, kilépése a Varsói Szerződésből és esetleg semleges státusba kerülése komoly ideológiai, politikai és biztonsági kockázattal járt volna, s nyilvánvalóan hatást gyakorolt volna a szocialista tábor más országaira is. Ezért a katonai megoldás mellett döntöttek, s nem volt kétséges a szovjet hadvezetés számára, hogy az erőviszony alapján rövid idő alatt leverik a magyarországi felkelést, és lezárják a nyitott magyar-osztrák határt. Bizonyára megkönnyítette a döntést az amerikai kormányzat már említett álláspontja is, bár

dokumentumokkal még nem támasztható alá, hogy a washingtoni üzenetről Hruscovéknak mi volt a véleményük. A kínaiak sem kifogásolták ezt a megoldást, és Hruscov megnyugvására Tito és a jugoszláv pártvezetés utólag, a november 2-ai Brioni szigeti tárgyaláson támogatásáról biztosította a katonai intervenciót. Mindez azt jelentette, hogy október 30-áig még megvolt az a lehetőség, hogy a magyarországi helyzetet békés úton rendezzék – ebben a szellemben hagyta jóvá az SZKP Elnöksége a nevezetes kormánynyilatkozatot, amely másnap megjelent a *Pravdá*ban. Eddig az időpontig még reális lehetőség volt arra, hogy a szovjet katonai beavatkozást el lehet kerülni. A fentebb említett okok miatt 31-ére gyökeresen megváltozott a helyzet, az intervenció elkerülhetetlenné vált, Nagy Imre kegyvesztett lett. A szovjet katonai beavatkozással a jugoszláv út lehetősége is elmúlt, nem is szólva arról, hogy a jugoszláv követségre menekült Nagy Imre-csoport sorsa körüli viták, majd Nagy Imrékék Romániába történő deportálása súlyosan megterhelték a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat, s Moszkva és Belgrád között megromlott a viszony.

Történeti tárgyú esszé estében talán megbocsátható, ha a recenzió nem tesz szóvá apróbb hibákat, ténybeli pontatlanságokat, a forráskritika időnként előforduló elmaradását, bántó ideológiai elfogultságot. Az esszé műfaja továbbá megengedi az iróniát, s az amerikai olvasók talán nem is kifogásolják az olyan fordulatokat, amelyek egy magyarnyelvű tudományos szövegben kissé meglepőek. Ha egy kelet-európai kommunista párt vezetőit „a kommunista maffia tagjainak” nevezik, ha Mao Ce-Tungról az írják, hogy „kótyagos agrárreformer” volt (112.), az nem kelt jó benyomást.

Vida István

Kende Péter: Eltékozolt forradalom?*

A címben feltett kérdésre a szerző egész könyvben adja meg a választ: bizonyos értelemben igen! Egy olyan könyvben, amely kiemelkedik az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából kiadott több száz kötet közül. Nem azzal, hogy új felfedezésekkel: eddig ismeretlen adatokkal, tényekkel, eseményekkel állna elő, hanem azzal, hogy több mint száz egymásra épülő, elmélkedésre készítő kérdést fogalmaz meg, és

* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006. 237 p.

főlényes anyagismeretre támaszkodva tanári választ ad rájuk. Válaszai nagy ívű gondolatfüzérbe illeszkednek, kristálytisza logikára épülnek, meggyőzőek, fogódzókat kínálnak azoknak, akik tájékozódni szeretnének 1956 helyéről a magyar és a világtörténelemben.

A most nyolcvanéves Kende Péter a forradalom napjainak újságíró szereplője, félévszázados utótörténetének szerző, szerkesztő, tudományszervező főszereplője. 1957-től foglalkoztatják a miértek, s kérdései az idő múlásával csak szaporodtak. Igaz, válaszaik is: e tárgyban megjelent írásainak száma eléri a százat. És ha találkozunk is helyenként e korábbi írások mondanivalójával, ez a kötet új minőséget, szintézist jelent. Joggal írhatjuk, hogy a könyv az eszenciája mindannak a kutatási eredménynek, amelyhez a szerző eljutott vizsgálódásai, értékelései során.

Az első két fejezet képezi a mű eseménytörténeti alapzatát. Itt kap helyet az, amit a szerző fontosnak tart közölni az előzményekről és a forradalom heteiről. Visszanyúl 1945-ig, a megszállás-felszabadítás problémájáig, a többpárti parlament és a koalíciós kormány működéséig (utóbbi mintául fog szolgálni Nagy Imre átalakított kormányához), valamint a sztálinista pártállam kiépüléséig. Majd egy kisebb sugarú körben az 1953–1954-es „új szakasznak” a forradalom szempontjából lényeges mozzanatait szemrevételezi. Azután tovább szűkítve az előzmények körét 1955–1956, a sztálinista rendszer válságának időszaka következik. Közelebbről szembekerülve a forradalom okaival úgy látja, hogy „a népelegetlenség egymagában nem törte volna meg a Hatalom védőfalát”. „Nem törhetett volna ki forradalom Magyarországon, ha a kommunista vezető réteg, illetve az annak karját meghosszabbító végrehajtó apparátus és szakértelmiség egy részét nem keríti hatalmába” az az érzés, hogy „elromlott az 1945 után oly ígéretesen induló »szocialista átalakulás«”. (25.) Érdekes, a szakirodalomtól eltérő álláspont, hogy az előzmények legszűkebb körébe nemcsak a forradalom előtti napokat sorolja, hanem úgy véli, hogy „a 23-i tömegtüntetés valamiképpen még mindig »készülődés«, annak mintegy záróaktusa. Ebben az eseményben fordul át a tiltakozás felkeléssé.” (34.) Este, az első lövések eldördülése után, az első fegyveres ellenállók csoportokba verődésével kezdődött el a forradalom (és december közepére szenvedett végleg vereséget).

A forradalom napjairól szóló fejezetben Kende Péter eltekint a jól ismert eseménytörténet kronológiai vagy földrajzi ismertetésétől. Eredeti módon seregszemlét tart az események szereplői (és a szemben álló erők) felett, és mozgásukból, törekvéseikből von le következtetéseket a forradalom fejlődésére, dinamikájára vonatkozóan, s közben fajsúlyos igazságok, lényegre törő értéktételek követik egymást.

E fejezetben foglal állást bő terjedelemben Nagy Imre forradalom alatti tevékenységéről. Ez két szempontból is indokolt: ő volt a forradalom kulcsszereplője, és máig tartó viták, egymással ütköző nézetek léteznek e szerep betöltéséről. Kende Péter egyedülállónak ítéli, hogy a forradalom első szakaszának kezdetétől a második szakasz végéig Nagy Imre volt a politikai hatalom feje, s hogy a 24-én rákényszerített negatív szerepből kilépve pozitív hőssé tudott válni. Ennek az összetett és ellentmondásos szerepnek a betöltése több okra vezethető vissza. Az egyik Nagy Imre személyisége: „modorában, beszédmódjában és egész megjelenésében volt valami vidékiesen magyar” (62.), többször szembekeült az MDP sztálinista vezetőivel, az övékétől eltérő politikai vonalat személyesített meg, s mindez „civil” népszerűséget szerzett neki. A másik, hogy Moszkva, ha kényszeredetten is, még el tudta fogadni miniszterelnöknek, s a kormányba hívott egyéb pártokhoz tartozó politikusok szemében is ő volt az egyetlen lehetséges kommunista politikus, aki a labilis ország kormányfője lehetett. A harmadik ok, hogy a felkelt nép hirtelenjében nem is tudott más vezért állítani a forradalom élére.

Miután Kende Péter leszögezi, hogy e tényezők együttes következményeként „a forradalom felfelé ívelő fázisának dinamikája a kulcshelyzetben levő s megkerülhetetlen kormányfő személyéhez kapcsolódott” (65.), e szerep alakváltozásainak bemutatásával meggyőzően bizonyítja tételének igazságát. Többek között megállapítja: „elképesztő, hogy október utolsó napjaiban Nagy milyen gyorsasággal értette meg, hogy nem tartható fenn az állampárt politikai monopóliuma, ezért vissza kell térni a háború utáni demokratikus koalícióhoz [...] a valódi szabad választásokhoz [...] Magyarország ezzel kilépett a szovjet típusú államiságból, s értelem szerint abból a birodalmi rendszerből, amelybe addig tartozott.” (72.) A Varsói Szerződésből történő kilépés bejelentésébe azonban – hangsztatja Kende Péter – a szovjetek sodorták bele Nagy Imrét azzal, hogy a kormány hozzájárulása nélkül napokon át özönlöttek csapataik az országba. Nagyra tartja a miniszterelnök november 4-i, sokat vitatott rádiónyilatkozatát: „...történelmi tett volt, a magyar függetlenségnek olyan horderejű kinyilvánítása, amely egymagában is kitörölhetetlen cezúrává tette 1956-ot a szovjet világrendszer történetében.” (82.)

A következő fejezet – kérdéscíme: *Kinek a felkelése, milyen forradalom?* – 1956 definíciójának izgalmas vitáiba kalauzolja az olvasót. Sorra veszi a „névcsata” fogalmait: (nép)felkelés, forradalom, forradalom és szabadságharc, ellenforradalom, az olyan eufemisztikus elnevezés, mint az októberi (sajnálatos) események, s a mögöttük meghúzódó politikai szándékokat. A szerző a forradalom kifejezés mellett tör lándzsát, elfo-

gadva azt, hogy a köznyelvben ez terjedt el. Itt azonban nem állhat meg. Egy forradalom lehet politikai, lehet gazdasági, társadalmi jellegű. Sokféle jelző illeszthető melléje: demokratikus, polgári demokratikus, nemzeti, szocialista, demokratikus szocialista, nemzeti függetlenségi. '56-nak azért volt kezdettől fogva többféle elnevezése, mert eltérő törekvéseket képviselő politikai csoportosulások vettek részt benne. Ebből a tényből Kende Péter arra az első pillantásra meglepő következtetésre jut, hogy „*többféle forradalom* játszódott le egymás mellett”, amelyeknek egyedül a függetlenség visszaszerzése adott közös irányt. (Nagy Imre a Snagovi-tó mellett írott feljegyzéseiben szívesen nevezte „nemzeti felszabadító forradalomnak” a történeteket.)

A szerző hangsúlyozza, hogy a legkevésbé sem elvont terminológiai vitáról van szó. 1956 minősítése 1990-ig „a magyar politikai közgondolkodás egyik központi kérdése volt, s talán [...] a legkényesebb, a legneuralgikusabb”. (103.) A Kádár-rendszer egész legitimitációja az ellenforradalom-teóriára épült: arra, hogy az ellenforradalom leverése megmentette az országot a kapitalizmustól. A forradalom híveinek pedig főleg azért volt fontos a minősítés, mert „a forradalom szó 1956-ot a magyar történelem népi-nemzeti, demokratikus, szabadságszerető és előremutató (»haladó«) törekvéseihez kapcsolta”. (103.) Ehhez járult taktikai elemként, hogy megóvják tisztaságát, elhatárolják a valóban felszínre bukkanó restaurációs, az 1945 előtti rendszer felé mutató jelenségektől. Nem véletlenül volt oly nagy visszhangja Pozsgay Imre 1989. januári bejelentésének 1956 átminősítéséről, és annak is megvolt a politikai motivációja, hogy a rendszerváltás után, 1990 májusában az országgyűlés 1956-ot forradalomnak és szabadságharcnak definiálta.

Jelentősége miatt Kende Péter külön alfejezetben rugaszkodik neki, hogy elméletileg is állást foglaljon a szerteágazó terminológiai vitában. Álláspontja az, hogy „a forradalomnak elégséges ismérve az, hogy politikai rendszerváltást kényszerít ki”. (110.) Egyetért Raymond Aronnal is, aki már 1956-ban antitotalitárius forradalomnak minősítette a magyarországi eseményeket. Egyetértését azzal indokolja, hogy felszámolta a diktatúrát, a kommunista egypártrendszert, és az egypárti kormány helyére lépő koalíciós kabinet szabad választásokat helyezett kilátásba. E megítélésen nem változtat, hogy a második szovjet agresszió miatt nem maradt idő az új politikai rendszer kiépítésére.

Egész fejezet válaszol arra a kérdésre, hogy a szovjet blokkban miért éppen és egyedül Magyarországon zajlott le a forradalom. Az oknyomozó elemzés két olyan tényezőt emel ki, amely eltér a térség többi országát befolyásoló hatásoktól. Az egyik, hogy Németországtól eltekintve csak

Magyarország szenvedett területi veszteséget a második világháború után. 1945-ben a fegyverszünet és 1947-ben a békeszerződés megkötésekor nemzeti megaláztatás érte a magyarságot. Ezt tetézte a nemzeti szuverenitás drasztikus korlátozása, a megszálló szovjet hadsereg jelenléte, a szovjet szisztéma, a szovjet példa szolgálai másolása. A szerző szavaival: „...e megaláztatás elleni lázadás az 1956-os magyar forradalomnak nyilvánvalóan az egyik legfontosabb [...] tartalma.” (123.) A másik a hatalmi elit 1953 közepétől tartó széthúzása, látványos belső harca, amely 1956 őszére széteséshez, bénult kezéből a gyeplő kiejtéséhez vezetett. A gazdasági krízis, a terror, a komisz viszonyok a többi országot ugyanúgy jellemezték, az említett két tényező viszont egyedül hazánkat, s e többlet már robbanást okozott.

Az ötödik fejezet kérdése: *Mit hozott a magyar forradalom a világnak?* A nemzetközi kitekintés a szocialista világrendszerre gyakorolt hatás elemzésével kezdődik. A legfőbb megállapítás az, hogy megrendült az addig mozdíthatatlannak hitt szovjet birodalom. 1989-ig ez volt az egyetlen eset, hogy egyik országában összeomlott a hatalmi rendszer, s ezzel megkezdődött a szovjet szocializmus mítoszának elhalványulása. Magyarország modellértékű példát mutatott arra, hogy egy forradalmi népmozgalom elsodorhatja a kommunista egypártrendszert.

Ami a nyugati nagyhatalmak reagálását illeti, Nagy-Britannia és Franciaország nem mutatott érdeklődést a magyar ügy iránt, az Egyesült Államok pedig november 4-ig csak arra ügyelt, hogy a magyar válság ne okozzon szovjet–amerikai konfliktust. Washington igyekezett megnyugtatni Moszkvát, hogy Magyarországot nem tekinti saját jövőbeli befolyási övezete részének. Kende Péter szerint azt lehet mondani, hogy az úgynevezett jaltai paktumot tulajdonképpen a magyar forradalom idején írták alá.

A politikai vezető körök passzivitásával ellentétben a nyugati közvéleményre a forradalom óriási, évtizedeken át tartó hatást gyakorolt. E hatásban tükröződik az, hogy „Magyarország 1956-ban világtörténelmet írt”. Lényeges következmény, hogy a szovjet agresszió nyomán a nyugat-európai kommunista mozgalom erősen visszaesett, hosszú időre erkölcsi, politikai karanténba került. A szovjet szocializmus elveszítette vonzerejét Nyugaton. A szocialista tábor népeire, ha rejtettebb módon is, szintén jelentős hatása volt 1956-nak. Bebizonyította, hogy a szovjet típusú hatalmi rendszer megrendíthető, megváltoztatható.

A *Győzhetett volna-e a felkelt Magyarország?* című fejezet hallatlanul izgalmas kérdéseket tesz fel. Az első: Moszkva dönthetett volna-e úgy, hogy katonailag nem avatkozik be? A választ a szerző a szovjet politikusok szubjektív helyzetmegítélésében és a sorákat megosztó desztali-

nizációs vitában keresi. Az általa tényellenes spekulációnak nevezett fantáziajáték eredménye az, hogy ami történt, nem az egyedüli lehetőség volt: elvileg másként is történhetett volna. Amikor számba veszi az eshetőségeket, kihagy egy valóságos, a fegyveres támadás elkerülésének lehetőségét alátámasztó tényt a vizsgálatból: a szovjet kormány akár komolyan is vehette volna október 30-i nyilatkozatát „a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről”. E nyilatkozat azt deklarálta, hogy „a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói Szerződésben részt vevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról”.

Kende Péter a „mi lett volna, ha...” kérdésének ingoványos talaján haladva túllép a történettudomány határain – és felteszi a legmerészebb kérdést is: „S ha a forradalom győzött volna...?” Hangoztatja, hogy rengeteg bizonytalansági körülmény (fel is sorolja őket) nehezíti a feleletet, de ezek nem riasztják vissza a be nem következett jövő néhány vonásának megrajzolásától. A hipotézisekhez fogódzóként az 1989–1990-es rendszerváltáshoz fordul. Elismeri ugyan, hogy 1989 nem 1956 folytatása volt, mégis párhuzamba állítja a két időszakot azon az alapon, hogy „mindkettőre a kommunizmus veresége és az újrakezdettség élménye nyomta rá a bélyegét”. (170.) Arra a feltételezésre jut, hogy az 1956-os forradalom győzelme után a lehetőségek közé tartozott a politikai jobboldal erőteljes színrelépése, a politikai differenciálódás, a piacgazdálkodás térhódítása.

Érdemes megjegyezni, hogy a feltételezések birodalmában más irányú fejlődés is elképzelhető. Például az, hogy a két világrendszer egyensúlyának erőterében egy új típusú, többpártrendszerű demokratikus szocializmus alakul ki vegyesgazdasággal, a parlamenti és a közvetlen demokrácia kombinációjával, munkástanácsok és más öngazgató szervek közreműködésével.

A szerző még azt a sokakat talán megbotránkoztató kérdést is megfogalmazza, hogy nem lett volna-e jobb az országnak, ha nincs is forradalom 1956-ban. A válasz: nem! A forradalom mérlegének egyik serpenyőjébe kerülnek 1956 súlyos áldozatai, veszteségei. A másik serpenyőbe az, hogy a pártállam kénytelen volt engedelményeket tenni, ha késleltetve is, megvalósítani az '56-os követelések egy részét; és főleg az, hogy a forradalom hatalmas erkölcsi tőkét adott a magyar nemzetnek, új- és legújabb kori történelmünk legnagyobb dicsőségét hozta az országnak, visszaállította jó hírét a világban.

A könyvben az a kérdés is olvasható, hogy mi történik, ha nem lett volna forradalom. A válasz mindössze egy halvány utalás a lengyelorszá-

gi reformfejlődésre. Hogy a hipotetikus válasz ne teljesen „tényellenes spekuláció” legyen, meg lehetne vizsgálni a Hegedüs-kormány 1956-os működését és terveit. A kormány alapjában véve a Rákosi-éra foglya maradt, de májustól nagyobb sebességre kapcsolt. Fellépett a túlzott állami centralizáció ellen, egyszerűsíteni akarta a gazdaságirányítást a minisztériumok és más főhatóságok rovására, növelte a tanácsok és a vállalatvezetés hatáskörét, elrendelte a tervmutatók egyharmadának eltörlését 1957-re. Munkálatok kezdődtek a bürokrácia csökkentésére. Összevonásokkal meg kívánták változtatni a közigazgatás területi rendszerét 1956 végére (igaz, a tiltakozás hatására a kormány október 10-én elhalasztotta a megvalósítást). A korábbi állóvíz felpezsdült az országgyűlés július 30–augusztus 3-i, megújulási szándékot kifejező ülésén, s hasonló jelenségek voltak tapasztalhatók a SZOT szeptember 10–12-i ülésén. A pártállam szorításának gyengülését mutatták az olyan intézkedések, mint a májusi árleszállítás, az alacsony keresetűek bérének emelése, egyes kategóriáknál a munkaidő csökkentése, a hadsereg tizenöt-ezer fős leépítése, az egyetemi oktatók, a kutatók fizetésrendezése, a termelőszövetkezetek gazdasági megerősítésére hozott kormányhatározat, a terv- és békekölcsönjegyzés megszüntetése, a műszaki határzár felszámolása a magyar–osztrák határon. A „körülmények hatalma” tehát olyan lépések megtételére készítette a kormányt, amelyek javították a gazdálkodási, termelési feltételeket, a népesség életkörülményeit. E tények azt támasztják alá, hogy október 23-án nem gazdasági okokra visszavezethető éhséglázadás tört ki, hanem elsősorban politikai forradalom. A tényektől a „tényellenes spekuláció” felé fordulva, a fentiek alapján az feltételezhető, hogy ha a politikai válság nem torkollik forradalomba, a politikai rendszer fennmaradása mellett jó esetben folytatódott volna a korlátozott reformfolyamat.

A forradalom utóéletével foglalkozó egyik fejezet olyan kérdésekre keresi a választ, mint az, hogy mi történt a magyar társadalommal 1956 után? Hogyan élték meg az emberek a forradalom leverését és a megtorlást? Miért csendesedett le, fogadta el a helyzetet meglepően gyorsan a társadalom? Létrejött-e a hatalom és a társadalom között egyfajta hallgatóságos paktum, és mi volt a tartalma? Voltak-e az '56-os szellem továbbélésének rejtett vagy nyílt csatornáit? Összekapcsolhatók-e a Kádár-korszak reformkísérletei 1956 örökségével? Nincs hely a feleletek ismertetésére. Annyit azonban rögzíthetünk: Kende Péter tagadja, hogy paktum vagy kiegyezés kötött a Kádár-rendszer és a társadalom között. Nem volt összekacsintás Kádár és a nép között. A népben kialakult bizonyos magatartásbeli kánon a hatalommal szembeni viselkedést

illetően, a hatalomban pedig bizonyos vezetési stílusbeli rutin. A Kádár-rendszernek jelentős mértékben sikerült elfogadtatnia magát a lakossággal az életet normálisabbá tevő intézkedéseivel, amelyek eredményeként „Magyarország modernizációja a Kádár-rendszer évtizedeiben nagy ugrást tett” (207.). 1956 kapcsán a társadalom amnéziájáról kell szólni, amelynek következtében „elszigetelődésre volt ítélve az ellenálló-ellenzéki magatartás úgyszólván minden formája” (209.).

Az 1956 utóéletével foglalkozó másik fejezet a kollektív emlékezet változásait vizsgálja. Kende Péter egész könyve mondanivalóját erre a fejezetre futtatja ki. Összevetve a Kádár-korszak nyilvános és magán (köz)beszédét, a valóságghú felidézés lehetetlenségét több mint harminc éven át, arra a megállapításra jut, hogy „1989 előtt nem alakult ki hazai földön sem érdemleges politikai-történeti vita, sem konvergáló közösségi tradíció 1956-tal kapcsolatban” (214.).

1989 után is minden történeti értelmezés politikai tartalmat kapott, „minden ötvenhatra történő hivatkozás a politikai csatározások részévé vált” (217.). Az új pártok (az utódpártnak tekintett MSZP kivételével) minden szerves folytonosság nélkül 1956-ból eredeztették legitimitásukat, azt emelték ki örökségéből, ami beleillett politikájukba. Ez a sokféle megközelítés megzavarta a köztudatot az 1956 eszméi irányába való tájékozódásban. A szerző keserűen állapítja meg: „Valahol bizony eltékozlásra került az az önérzet és az összetartás, amelyet 1956 hagyott – *hagyhatott volna* – örökségül.” (218.) Ragyogó gondolatmenetben világítja meg, hogy 1956 öröksége *nemzetegyesítő hagyomány* helyett miért lett megosztó és konfliktusgerjesztő hivatkozás. Nagyon hamar kiderült, hogy többféle '56-os hagyomány van; ezek képviselői között csúnya kisajátítási viszálykodás tört ki, amely a hagyomány amúgy is bizonytalan hitelét még inkább aláásta. Ez a rész rámutat azokra a politikai és eszmei félreértésekre, amelyek alapján illuzórikus módon aprópénzre akarták váltani 1956-ot, holott „akárhonnan nézzük [...] a rendszerátalakítási folyamatokat, 1956 és 1989 között nem volt igazi kontinuitás” (220.). Mindent egybevéve Kende Péter arra a kérdésre, hogy „az ezredforduló politikailag és szellemileg aktív nemzedékei, megbukván abban a törekvésükben, hogy 1956-ot beiktassák a példamutatónak tartott és ennélfogva egyesítő nemzeti hagyományok közé, »eltékozlották« a forradalom örökségét?” (224.) – igennel felel. S ebben felelős az egész politikai elit.

Ha az egységeremtő nemzeti hagyomány szempontjából eltékozlott is a forradalom (ennek különösen súlyos megnyilvánulása volt a 2006. szeptemberi budapesti erőszakkitörés és az ötvenedik évforduló lehangoló „ünneplése” október 23-án), más megközelítésben nem az. Nem

eltékozolt nemzetközileg, a nagyvilág előtt a magyar nemzetnek szerzett elismerés és tisztelet okán. S nem eltékozolt hazai szempontból sem abban az értelemben, hogy az országnak az elmúlt ötven esztendő alatt elért eredményeiben – kimondatlanul-kimondva – benne munkált az elbukásában is dicsőséges forradalom.

Köszönet Kende Péternek, hogy gondolatgazdag esszékötetével megajándékozta az ifjabb és az idősebb generációkat. Hommage à 1956.

Sipos Levente

Snagov. Az '56-os királydráma második felvonása *

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc november 22-én elfogott vezetőinek és kíséretüknek több hónapos romániai „tartózkodását” sokáig titokzatosság övezte. A Kádár-kormány amúgy is nyomasztó, szinte vállalhatatlan születési körülményeit rögtön tovább súlyosbította az erkölcsileg minősíthetetlen cselekedete: Nagy Imrécék egy hivatalos, nemzetközi okmányértékű kádári menlevél dacára történő őrizetbe vétele és Romániába deportálása. A hivatalos hazugság, hogy tudniillik Nagy Imrécék kérésére az új kormány hozzájárult romániai utazásukhoz, túlságosan átlátszó; másrészt a rendszer annyira sohasem lett konzolidált, hogy genezisének rémségeit vállalhatta volna. Idővel inkább felejtetni, semmint emlékezni akart. A nyilvánosság napirendjére sosem került föl a deportálás, illetve a snagovi internálás kérdése.

A „második nyilvánosság” persze mindig foglalkozott Nagy Imre – és jobb híján nevezzük így: kíséretének – sorsával, de érdemi információkhoz még azután is alig jutott, amikor néhányukat idővel Snagovból hazaengedték. Hallgatásukat elsősorban az magyarázta, hogy nem akartak a hatalommal összeütközni, jól tudván, az mivel járhat. De fontos további momentum volt a személyek, magatartásformák különbözősége. Szántó Zoltán – régi kominternes viselkedési formákhoz visszatérve – egyszerűen elhatárolódott Nagy Imrétől is, a forradalomtól is, itthon pedig sértettségbe burkolózott, nagyjából úgy, mint az elsősorban a saját (valós) ártatlanságával védekező Vas Zoltán. Lukács György a szembefordulás

* NAGY Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957*. Felelős szerk.: VIDA István. Szerk.: SZÁNTÓ László–VIDA István. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 447 p.; *A snagovi fagylyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok*. Összeállította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: BARÁTH Magdolna–SIPÓS Levente. Napvilág Kiadó–Magyar Országos Levéltár, [Budapest,] 2006. 463 p.

helyett inkább különállását hangsúlyozva már Romániában megígérte, hogy hallgatni fog, és csak a tudománynak szenteli életét. Ők voltak azok, akik még megnyilatkozhattak volna a második nyilvánosságban – legalábbis elvben –, és akik komoly személyes tekintéllyel rendelkeztek. A többiek egyéni kockázata nagyobb, súlyuk viszont kisebb volt akkoriban.

Végül nem foglalkozott a Nagy Imre-csoport sorsával sem az egykori, sem a későbbi román hivatalos média, hiszen számukra csak zavaró realitás volt a snagovi foglyok felügyelete, léte – ma sem tudjuk, mennyire volt önkéntes a bukaresti pártvezetés vállalása, és mit gondoltak, mi lesz a vége a magyar vezetők és családtagok őrzésének. Tehertétel volt számukra az elrablásban való nem jóhiszemű háttér-közreműködés, amiről utóbb a jugoszláv pártvezetőkkel külön kemény vitákat kellett lefolytatniuk. Minél hamarabb szabadulni akartak a deportáltaktól, és mindeközben ellenségesen viszonyultak hozzájuk.

A két ismertető dokumentumkötet két fontos feladatot tölt be a történetírás, valamint a magyar történeti-politikai közgondolkodás számára. A Vida István által kiadott munka alapanyaga Nagy Imre eddigi publikálatlan emlékiratszerű feljegyzéssorozata (a szerkesztő meghatározása szerint „nem napló, nem politikai végrendelet, nem is hagyományos memoár, hanem sokkal inkább nagyon nehéz politikai kényszerek gondolati kompromisszumait tükröző vitairat”). Az exminiszterelnök feljegyzéseinek különlegessége, hogy a román állambiztonsági szervek a készülő kéziratot titokban rendszeresen lefényképezték, és így megmaradtak azok a szövegrészek is, amelyeket Nagy Imre idővel megsemmisített; utóbb ezeket csatolták a periratokhoz. (Ez a százharmincöt oldalnyi kompiláció végül kimaradt a vádiratból.) Szántó László és Vida István az egész anyagot újra feldolgozva egy leginkább autentikusnak tekinthető, Nagy Imre által kialakított utolsó változatot rekonstruált. Így rendelkezésünkre áll immár az a szöveg, amely az októberi népfelkelést, továbbá az ennek előzményét képező ötvenes éveket mutatja be Nagy Imre 1956 végi és 1957 eleji elemzésében és értékelésében. Ráadásul Vida és munkatársai az írásművet alapos magyarázó jegyzetekkel látták el (a kézirat születését, átdolgozásait, problémáit a ma lehetséges szakmai alapossággal a felelős szerkesztő ismerteti).

Egy recenzió célja nem lehet újabb történelmünk jelképpé emelkedett nagy személyisége legjelentősebb írásának részletező ismertetése. Forrásként, elemzéseként, programként is sokat fogja még forgatni történetíró, és csak remélhetjük, hogy a publicista és a politikus is. Csak néhány általánosabb jelentőségűnek vélt momentumot emelnék ki és ajánlanék az olvasó figyelmébe.

A *Gondolatok, emlékezések* minden sora vitairat, még az is, ami lát-szólag tényközlés, meditáció. A kommunista politikus Nagy Imre a lenini-sztálini marxizmusváltozaton nevelkedett, a dialektikus és történelmi materializmus alapvetően meghatározta fogalomrendszerét, beszéd- és írásmódját. A reformer Nagy – mint oly gyakran találunk rá példát a világban – a megreformálandó túlhaladott terminológiájában fogalmazza meg azt, amit már jövőként tételez. Az ő esetében ráadásul nagy súlyú, hogy a szocializmust-kommunizmust nem leváltandónak, hanem a jövőendő fő fejlődési útjának gondolta. Ezért is komoly hermeneutikai feladat a felgyorsuló változáson átmenő, ideologikus hajlamú politikus valóságos gondolatainak rekonstruálása. Különösen egy olyan szöveg esetében, amelyet fogságban írt, Vida István szerint is számot vetve azzal, hogy minden beszélgetését lehallgatják, írásait elolvassák. És írt abban az illúzióban, hogy gondolatairól és cselekedeteiről számot kell adnia a „nemzetközi munkásmozgalomnak”, illetve kommunista testvérpártoknak, egy valaminő tisztulónak remélt MSZMP-nek. És írt abban az egyre bizonyosabb tudatban, hogy bíróság elé fogják állítani, koncepciók perben – amelyekről, nem csupán a kimenetelükről, szovjet és magyar változatokban neki is voltak érdemi ismeretei. Munkája olyan vitairat, amely egyszerre vádirat, védirat és politikai esszé.

Mindezeket szem előtt tartva külön is figyelemre és tiszteletre méltó az a határozottság, amellyel Rákosiék felelősségét, kártékonyágát személyes ellenszenvtől sem mentesen bemutatja. Bírálatainak hajtóereje elsősorban a megbántottság és mély antisztálinizmusa (az írásában ez a legkövetkezetesebben érvényesülő motívum). És hogy ez nem csupán az SZKP XX. pártkongresszusának akkoriban felülről irányított korszelleméhez való igazodást jelenti, azt mutatja a Szovjetunióról, illetve a szovjet párt új szerepéről ismétlődően elmondott éles bírálata. Rákosiék és a szovjet vezetést együtt tette felelőssé azért, hogy az ország eljutott az október 23-i robbanáshoz. Jobbára antisztálinista keretben fogalmazott, de a nemzeti függetlenség kérdésében leírt elmélgése már (öszönösen) inkább antikommunista tartalmú. Tudjuk, korán érzékeny volt e problematikára, miként ismert vonzódása 19. századi forradalmunkhoz. Híres mondását: „vállalnunk kell ’48 örökségét a megváltozott történelmi körülmények között”, nem annyira a forradalmiság, mint inkább a nemzeti szabadság igényléseként értelmezték – ebből később a nacionalizmus vádja lett. Az ő megfogalmazásában szocializmust csak a nemzeti függetlenség alapján lehet építeni, ugyanakkor el is határolta magát Rákosiék sajátos nacionalizmusától, átlátva annak taktikázó, eléggé ál-ságos, többszörösen is kompenzációs tartalmát, jellegét, és persze ismerve

hatástalanságát. A szomszédokhoz fűződő viszonyban egyenesen kontraproduktív funkciót tulajdonít ennek – valószínűleg jócskán túlbecsülve a kérdés 1949–1955 közötti konkrét külpolitikai jelentőségét.

A szöveg fontos momentuma – egyben Nagy Imre elszántságának is bizonyítéka – a szövegbeli nyílt Kádár-kritika, ami nem korlátozódik a forradalommal való szembe fordulás leírására, illetve ennek elítélésére. Az a kevés, amit hírekben, újságcikkekben Snagovban megkapott, elég volt számára ahhoz, hogy az odahaza immár hivatalosan terjesztett Kádár-mítoszt – a Rákosiékkal keményen szemben álló igaz ember, politikusét – felismerje és tüntetően elutasítsa.

Négyszemközti beszélgetésben különösen élesen fogalmazott. Kádár november 1-jei szökését nem egyszerűen árulásnak vélte, hanem jellemgyengéségnek is minősítette, nagyjából egyezően az akkori közvélekedéssel; ráadásul úgy vélte, ezzel Kádár becsapta őt. A román párt egyik magyar származású korifeusával, a forradalom idején Budapestet többször is megjárt, és még a november 22–23-i akcióban is közreműködő Valter Romannal folytatott december 11-i beszélgetésében nyomatékosan emlegette, milyen mértékben állt Kádár valójában Rákosi és Gerő oldalán. „Utóbbit a végsőkig védelmezte” – mondja Romannak, a lehallgatási jegyzőkönyv tanúsága szerint. (A *snagovi foglyok*, 146.) Ezen a ponton, hogy tudniillik ki minősül reformernek 1956 októbere előtt, jól kivehetően roppant fontos Nagy Imre számára, hogy ne osztozzék Kádárral az ellenzéki ség babérjain. A snagovi internáltak többsége, már csak az új urak iránti ellenszenvtől is vezérelve, a kötetek tanúsága szerint ugyanezt az álláspontot képviselte. Kádár egykorú taktikázásaiból semmit sem akartak elfogadni, miközben természetesen maguk is többnyire taktikáztak. Nem is tehettek másképp.

Nagy Imre munkájának fő sodra talán a nemzet és a kommunista vezető egymásra találása drámai élményének feldolgozása, annak kísérlete. A kategóriák, a magyarázkodások még (vagy netán a körülmények kényszere alatt újból) a régi rituáléhoz állnak közelebb. Még „a munkásosztály” az érvelés alfája és ómegája. Még a szocializmus a vitathatatlan célkitűzés. Feljegyzéseiben még „a párt” hegemoniájához ragaszkodik. De az ő munkásosztálya már egy jogos nemzeti felkelés hordozója, és ha nem is nagy hangsúllyal, de kitart a többpártrendszer, a demokratikus pluralizmus mellett. Hitet tesz egy nem létező, akkoriban különösen nem létező kommunizmus, valamint egy eszményi, tehát egy ugyancsak nem létező Szovjetunió mellett. Csakhogy aki a régi hit világában csupán kivetnivalót talál, a régi világ ellen lázadókat vállalja, (ha itt-ott köntörfalazva is) kitart mellettük, az már új hitnek hordozója.

Nagy Imre esetében már nem kommunista – fogalmazzon a rabtartók fogságában, egyes részletekben bárhogyan is.

Nagy Imre felismerte, hogy a nemzet nem olyan természetes közösség, mint a dolgozó méhek világa, hanem éppen ellentéteiben létező egységként kell tudomásul venni. (Egy erre erősen utaló mondat fontosságára már Rainer M. János is figyelmeztet kitűnő Nagy-monográfiájában.) A világmegváltást el kell halasztani.

Azt hiszem, hogy Nagy Imre halálos ellenségei (hóhérai) – abszurd drámába illően – méltányosabbak voltak hozzá, mint egyik-másik naiv apologétája. Előbbiek „helyes osztályöszönüknél” fogva nem csak azt ismerték fel, amit nem volt nehéz, hogy tudniillik ez az ember már az 1950-es években ellenlábassuk volt, taktikázva is, majd egyre nyíltabban, azután Snagovban megint némileg taktikázva, hanem azt is, hogy nem egy jámbor, betegségekkel kínlódó, „jóhiszemű” vergődő, hanem valóban politikus. Hogy már a rendszer olyan ellensége, aki nem téríthető többé vissza a „helyes útra”. És akit egy ország népe fogadott be, ami akkoriban a hatalom egyetlen birtokosáról sem volt elmondható. Aki a magyar fegyveres felkelést a szovjet katonai beavatkozás következményének mondja, s aki leírja azt, hogy „az első szovjet fegyveres intervenció, amely a párt és a kormány (Gerő és Hegedüs) fellépésére történt, a népi forradalmi mozgalom győzelmével végződött” (*Snagovi jegyzetek*, 56., 155.), az beszélhet ugyan „a szocialista vívmányok megőrzésének és a szocializmus megvalósítása célkitűzésének platformjáról”, nehezen tudja palástolni, melyik oldalon áll. Ráadásul Nagy többnyire nem is akarta. Írásában túlságosan gyakran játszik nyílt kártyákkal, ami jelzése annak, hogy taktikázásra, ködösítésre gyakran vállalkozott ugyan, de a forradalommal kapcsolatos alapkérdésekben ma is imponáló határozottsággal elvágta maga előtt a visszautat. Ezen nem túl sokat változtat, hogy mindegyre kereste a dialógus lehetőségét is. Nagy Imre terroristának, népellenesnek és „magyarán mondva hazaárulónak” minősítette a régi pártvezetést, s az egész pártot halálra ítéltnek írta le, míg a forradalmat november első napjaiban – az akkori közhangulattal egyezően – utólag is konszolidálódnak tekintette, amely konszolidációnak persze a szovjet beavatkozás véget vetett.

A november 4-e utáni fejleményeken töprengve elemzésében rámutatott az új vezetés egyik fájdalmasan kényes pontjára – Kádár és Münnich szökésén túl a többiek itthoni októberi tehetetlenségére, gyengeségére: „...a mai hősök, akik tegnap még gyáva férgek voltak, de ma a lehangosabban vádaskodnak [...] Magatartásuk megvetendő és szégyene a magyar kommunistáknak. Ők senkitől semmit nem kérhetnek számon.” (*Snagovi jegyzetek*, 166–168.) Ugyanakkor érthetően meleg szimpátiával írt a

munkástanácsok rendszeréről – mint a nem kapitalista út (fogalmazásában: szocializmus) erős képviseléről, a munkáshegemónia biztosítékáról.

Nagy Imre maga szögezte le zárómondataiban, hogy emlékezéseit nem tekinti „véglegesnek”, nem tartja az októberi események „hű és pártos marxista” feldolgozásának. A történetkutatás számára mindenesetre páratlan értékű kéziratot hagyott örökségül.

Vida István alapos bevezető tanulmánya megismerteti az olvasót azzal az életútszakasszal, amelyet Nagy Imrének 1956. november 4-étől bíróság elé állításáig be kellett járnia, azokkal a körülményekkel, amelyek között írásait megfogalmazta. Függelékben közöl tőle 21 snagovi levelet, amelyeket a külföldi kommunista pártok vezetőihez, az MSZMP ideiglenes intézőbizottságához (két darab) vagy román funkcionáriusokhoz (Goldberger, Roman, Málnășanu stb.) intézett. Ezek a fogva tartás körülményeivel foglalkoznak, illetve igazságkereső kísérleteknek, nézetrögzítő megnyilatkozásoknak tekinthetők – bőségesen áthatva taktikus fogalmazásokkal. A többi melléklet ugyancsak fontos Nagy Imre feljegyzéseinek, leveleinek megértéséhez, kezdve az SZKP október 30-ai és Kádár november 1-i beszédétől az elrablás ügyét is érintő hivatalos levelekig.

Nagy Imre úgy élt feleségével egyedül Snagovban, hogy közelében még harminckilenc magyar volt, köztük tizenhárom gyermek. De csak közelében. Mert az internálás lényegéhez tartozott, hogy a csoport ne lehessen valóságos csoport. Nem börtönbe, nem is a hajdani kolostorépületbe kerültek, de Nagyék, Donáth Ferenc, Losonczy Géza kivételével – persze ők is külön-külön voltak – a csoportot Miklós herceg egykori villájában helyezték el (egyeseket később innen is továbbköltöztettek). Közvéleményünket viszonylag bőven tájékoztatták ottani rabságukról a rendszerváltás utáni drámai dokumentumfilmek, visszaemlékezések (Ember Judit, Donáth Ferenc, Fazekas György, Vas Zoltán stb.). *A snagovi foglyok* most a fogva tartás idején keletkezett iratok publikálásával lehetőséget ad arra, hogy teljes értékű betekintést nyerjünk az internáltak világába.

A kötet két szerkesztője, a források közreadója, Baráth Magdolna és Sipos Levente a bevezető tanulmányban részletesen bemutatja az életkörülményeket, azt is, hogyan költöztették újból a családtagokat, amikor 1957 márciusában megkezdődött a perbefogandók formális letartóztatása, hazaszállítása. Azt is, hogyan változott az eleinte elegáns fogva tartás, jórészt Kállai Gyula január végi intenciói alapján, keményebb és még a román lapokat is megvonó rezsimhez. (Rádiójuk addig sem volt.) Forrásérték szempontjából legsajátosabb vonása ennek az őrizetnek a beszélgetések lehallgatása volt, amelyek leirata részben megmaradt az utókor számára. Ezekből közölt néhányat Ileana Ioanid 2004-ben román

nyelven kiadott Nagy Imre-könyvében, Varga Andrea hazai lapokban, mutatóban meg Vida István jelen munkájában. *A snagovi foglyok* a lehallgatási jegyzőkönyveket tudatosan mellőzi, azonban két fontosabbat közöl: Nagy Imre, Valter Roman és Nicolae Goldberger már említett december 11-i beszélgetését, illetve Kállai és Nagy január 25-i párbeszédének szövegét. Külön érdekessége mindkettőnek, hogy az érintettektől származó, egykorú saját ismertetéssel is rendelkezünk (136–156.). De nem kevésbé tanulságos az ugyancsak magyar származású funkcionárius, Goldberger és Ujhelyi Szilárd lehallgatott beszélgetése (december 12.), amikor is Goldberger megpróbálta őt a Kádár-kormányhoz közelíteni és Nagy Imrével szembeállítani. Mert a szembefordítás, a leválasztás volt a román párttisztviselők ismétlődő látogatásainak-beszélgetéseinek célja (és az információgyűjtés). A szerkesztők harmincöt idevágó iratot közölnek. Ezekből megtudjuk, hogy „bűneik beismerésére” tervezték rávenni (beugratni) a csoportot, és azt próbálták elérni, hogy tegyék le a garast Kádár mellett. Ám kísérleteik eredménytelenek voltak. A csoport tagjai, ha nem is egyformán, meglepően határozottak maradtak, nem tagadták meg önmagukat. (Szántó Zoltán esete külön elemzést igényelne.) Ezt tükrözi az ötvennégy közölt „politikai levél” és „politikai jegyzet” is, amelyeket többek között Nagy, Lukács, Losonczy, Ujhelyi, Erdős Péterné, a Haraszti és a Jánosi család, Donáth Ferenc, Rajk Lászlóné és Vásárhelyi Miklós írt. Kollektív (például „a Magyarországról átszállított kommunisták egy csoportja” aláírással küldött) és egyéni levelekkel fordultak ugyanis a román, néha a magyar pártvezetéshez, vitatkozó-tiltakozó módon, személyes problémáikról is méltósággal panaszkodva. Nagyon értékesek Donáth Ferenc és Losonczy Géza – ugyancsak kulcsemberei a forradalomnak – feljegyzései, akik Nagy Imrétől teljesen elszigetelve, vele lényegében egybevágóan adnak friss elemző értékelést a kritikus napokról. Igaz, náluk valamivel több a fenntartás egyes momentumokkal szemben. Így problematikusabbnak érzik a semlegesség deklarálását, a Varsói Szerződésből való kilépési szándék bejelentését, míg az exminiszterelnök már 1955 óta inkább tekintette magát blokkellenesnek, s ezt a felfogását igyekezett megőrizni. *A snagovi foglyok* kötetnek indokolt szerkesztési elve, hogy Nagy Imre mellett munkatársait, azok gondolatait is kiemelte, így tényleges politikai csoportképet adjon.

A kötet egyik legfontosabb, új és informatív része a „román oldal”. A bukaresti pártfunkcionáriusok januárig tartó ismétlődő munkalátogatásairól már esett szó. Tudjuk, hogy minden írást, levelet, lehallgatást azonnal lefordítottak románra, megkapta a bukaresti pártközpont. Nagy Imre írásainak fordítását olvasta a főtájtár Gheorghiu-Dej, aki nem egy-

szer polemikus széljegyzetekkel reagált. Tudjuk, hogy ő is a legkeményebb eljárásnak volt a szorgalmazója. Ő, akitől Nagy Imre november 2-án azt várta, hogy közvetítsen Budapest és Moszkva között (383.). De nem kevésbé árulkodó, hogy harminckét beszélgetés összefoglaló feljegyzéseit, Lukács és Nagy egy-egy levelét, utóbbi emlékezéseinek egy részét is lefordították szovjet elvtársaik számára.

Nem térhetünk ki a dokumentált hivatalos végjátékra, arra a bizonytalankodással vegyes kicsinyességre, amely a felső magyar pártvezetést, valamint az alantasabb hatóságokat jellemezte, amikor a hazatérő családtagok elhelyezéséről intézkedtek. Pedig ez is hozzátartozik a rezsim akkori portréjához. Végül nem mulasztható el a függelék életrajzi részének, s különösen a jegyzetelés szakmai gondosságának kiemelése.

A két dokumentumgyűjtemény méltó tudományos megemlékezés a forradalom ötvenedik évfordulójára. S úgy gondolom, méltó a snagoviai emlékéhez is.

Szász Zoltán

Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*

A határon túl megjelent, nem kifejezetten szépirodalmi könyvek esetében nehéz eldönteni, hogy a kiadványok elsősorban a helyi magyar közösségnek szólnak-e, vagy az anyaországban is érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen egy-egy téma bevezetésénél mindig mérlegelni kell, hogy milyen ismeretekkel és háttértudással rendelkezhetnek a potenciális olvasók. Magyarországi szemszögből bizonyára nem vált volna a kötet hátrányára, ha egy korabeli romániai közigazgatási térképmellékletet – a Magyar Autonóm Tartomány és Brassó/Sztálin-tartomány feltüntetésével – is csatolnak a függelékhez.¹

A forráskiadványok általános problémája a „mintaválasztás felelősége”. Egyszerűbb feladat egy esemény – például az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalások² vagy a Monori Tanácskozás³ – dokumentumait vagy

* Stefano BOTTONI (főszerk.): *1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Fordította, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Stefano BOTTONI–LÁSZLÓ Márton–LÁSZLÓ Réka–LÁZOK Klára–NOVÁK Zoltán. Kronológia: VINCZE Gábor. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006. 432 p.

¹ A szovjet érdekszférába tartozó országok előszeretettel neveztek el Sztálinról városokat, Románia azonban túllícitált: egy egész tartományt keresztelt át a generalisszimusz nevére.

² BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Budapest, 1999.

³ RAINER M. János (szerk.): *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. Budapest, 2005.

egy testület üléseinek jegyzőkönyveit rendszerezni és kiadni, mint egy korszak jellemzőnek vélt dokumentumait összegyűjteni. Kicsit sok ugyanis a megmaradt irat. Így aztán önkényesen kell válogatni, az olvasó/kutató meg reménykedhet, hogy a szerkesztőnek kellő arányérzéke volt. Alapkérdés továbbá, hogy a szerkesztő inkább az időszak sokszínűségét (ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit) vagy egy (döntési) folyamat részletes bemutatását részesíti előnyben. A kötet fiatal szerkesztői, Stefano Bottoni vezetésével, érzésem szerint mindkét kívánalomnak eleget akartak tenni.

Bottoni és fiatal kutatótársai – László Márton, László Réka, Lázok Klára, Novák Zoltán – nagy fába vágják a fejszét, amikor a dokumentumkötet összeállításába fogtak. Egy új generáció jelentkezése minden tudományterületet érzékenyen érint, és semmi különös nincs abban, hogy a korábbitól eltérő szemléletmódot és módszereket az idősebbek kétkedve fogadják és sokszor erőltetettnek tartják. Az erdélyi magyar kisebbség és a szocialista Románia története már önmagában is érzékeny terep. A romániai magyar történész középgeneráció hiánya miatt – a magyarok történészképzése évtizedekig szünetelt, mondanunk sem kell, hogy politikai okokból – nincs meg a folyamatosság az idősebb, hetven év feletti és az elmúlt években jelentkező fiatal generáció között. A kortárs szemtanúk kompetenciáját kikezdő új látásmód eleve kódolt konfliktusforrás, de az olasz származású Bottoni esetében különösen nehéz lehet(ett) megemészteni: vajon egy Budapestnél is messzebből jövő, abszolút outsider miért törekszik a kisebbségi magyarságról kialakított kép lerombolására, miért nem osztozik eléggé az erdélyi magyarság szenvedéstörténetének taglalásában, miért támad meg irányt mutató tekin-télyeket? Az összeesküvéselmélet-alkotásban élenjáró hazai közegben szemet szűrtak feltáró, esetenként leleplező szándékú írásai, és rögtön megkezdődtek a találgatások, kinek az érdekében áll az élethalálharcot folytató erdélyi magyarság hitelét rontani.

Bottoni azonban csak a dolgát teszi: az otthonról hozott olasz és magyar mellett nem restelt románul is megtanulni, és vette a fáradságot, hogy az erdélyi levéltárak mellett a bukaresti archívumokat is felkeresse, hátha talál valami érdekeset. Nos, a kötet azt bizonyítja, hogy számos újdonság nyomára bukkant. Társaival tizenhat, eddig csak román nyelvű forráskötetben megjelent dokumentumot fordítottak le magyarra, és nyolcvanhat, még nem publikált romániai dokumentumot közölnek.⁴

⁴ A Magyar Országos Levéltár anyagából még hármat.

Bottoni kronológiai végpontoknak az SZKP XX. kongresszusát és az 1959-es iskolaegyesítési kampányt, valamint az önálló Bolyai Egyetem megszüntetését jelölte meg.⁵ A kötet négy egységre tagolva mutatja be a Szovjetunióban végbement politikai változások hatásait, a magyar forradalomra adott első reakciókat, a román vezetés stratégiai politikai döntéseit, legvégül a magyarságpolitikát hosszú távon meghatározó döntéseket és megtorlásokat. Az időrendben egymást követő egységek közül a leghosszabbra, a negyedike jóval kevesebb dokumentum jutott, mint a megelőző háromra, pedig ebben a másfélévnyi periódusban olyan jelentőségű események történtek, mint például a szovjet csapatok kivonulása Romániából, ami a magyar forradalom követeléseivel és lefolyásával összefüggésben különösképp elgondolkodtató. Elmorfondírozhatunk azon, hogy vajon nem lett volna-e célravezetőbb korábbi időpontnál, akár éppen a szovjet csapatkivonásnál (1958. július 26.) meghúzni a forráskiadvány időhatárát, mivel azonban a záró fejezetben érdekes, magyarországi összehasonlításban is egyedülálló összesítések olvashatók, talán érdemes azt „kitekintő” részként felfognunk.⁶ Bottoni sokrétű forrásokkal – a legfelsőbb szintű és tartományi pártvezetés, belügyminisztériumi gyűlések, vizsgálati és periratok, a magyar értelmiségiek ülései, ügynökjelentések, diplomáciai jelentések, naplófeljegyzések – igyekezett bemutatni a tárgyalt korszakot, illetve háttérrel adni elemző írásának.

A kötetet bevezető tanulmány nem pusztán általános felvezetés, amelyben a szerző elmeséli, miért tartja fontosnak a kiválasztott források megjelentetését, majd tartalmas időtöltést kíván az olvasónak. A szöveg a megjelentetett dokumentumokon alapuló, komoly jegyzetapparátust felvonultató összegzés. Végére is abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a tanulmány állításainak tekintélyes részét a források alapján azonnál ellenőrizni tudjuk. Az *1956 Romániában – eseménytörténet és értelmezési keretek* című bevezető egyetlen szépséghibája, hogy a szövegrészeket a szerző nem csiszolta össze kellő gondnal. Feltehető, hogy a témában már korábban megjelentetett írásait nem akarta szó szerint átvenni, ám a rendelkezésre álló rövid idő alatt lehetetlenség lett volna a korábbiaktól markánsan eltérő tanulmányt készíteni.⁷ A szöveg egyenetlensége azonban abból is adódhat, hogy a szerző a legújabb kori román történelem sorsdöntő időszakát jelentő ötvenes évek második felét

⁵ A magyar nyelvű oktatás visszaszorítása azonban már nem témája a kötetnek.

⁶ Kimutatás az ügynökhálózatot működtető és a Magyar Autonóm Tartományban dolgozó állambiztonsági tisztokről és állambiztonsági kimutatás az 1956–1959 között elítélt személyekről.

⁷ A tanulmány terjedelmének növelése pedig a dokumentumoktól vette volna el a helyet.

minél összetettebben kívánta ábrázolni. A tanulmány és a kötet címe különböző, ám mindkettőben érezhető, hogy Bottoni két fő vonalat akar végigvinni: egyrészt a magyar forradalom hatását az erdélyi magyarságra, másrészt a román államépítés alapelveit, a hatalom szervezetét és technikáit. Habár a szerző mind a tanulmányában, mind a forrásokban tisztességgel bemutatja az erdélyi magyarok „'56”-ját (amely *jelentőségében messze elmaradt* a magyarországi események mögött, a *megtorlások mértékét és kiterjedtségét tekintve viszont vetekedett* az anyaországi represszióval), mégis sokkal hangsúlyosabb – vagy talán csak az olvasónak sokkal érdekesebb – az, hogyan működtek az Román Munkáspárt (RMP) politikai vezetőtestületei és a tartományi/városi szintű szervek.

A tettek és a szándékok megítélésének nincs objektív mércéje, vagyis kizárólag a „hatalom” dönt arról, kit, miért, mikor és mennyire büntet. A romániai megmozdulások és szervezkedések *jelentősége* a hatalom szempontjából óriási volt, és a politikai és társadalmi viszonyokat alaposan átrendező megtorlásokat eredményezett. Számos magyarországi esetről tudunk, amikor a forradalom napjaiban kicsit is aktív emberek a családtagok és ismerősök unszólása ellenére azzal a biztos tudattal maradtak Magyarországon, hogy mivel nem követtek el törvényellenes tetteket, őket nem fogják felelősségre vonni, vagy ha mégis, akkor ártatlanságukat és jó szándékukat a bíróság előtt is könnyűszerrel bizonyítani tudják. Ez a naivan optimista emberi attitűd a sztálini terror évei után különösen meglepő. Romániában sokkal kisebb horderejű tettekért, elképzelésekért hosszú börtönöveket lehetett kapni, és onnan a magyar határ lezárása után egyáltalán nem volt hova menekülni. A lassan ocsúdó román hatalmi gépezetet megdöbbsentette, hogy a kommunista nemzetállam építésének mennyi (potenciális) ellensége maradt, ezért fokozott ellenőrzések után sorra indította a politikai pereket a különböző társadalmi csoportok tagjai ellen, és még inkább kiterjesztette hatalmát.

Ugorjunk azonban még vissza 1956 elejére, hiszen Bottoni is az SZKP XX. kongresszusáról hazatért román küldöttség beszámolóját választotta egyik kiindulási pontnak. Közkeletű megállapítás, hogy a „testvérpártok” vezetőit Hruscsov antisztálinista és személykultusz-ellenes beszéde elbizonytalanította és az addigi politika újragondolására készítette. Magyarországon a beszéd tartalmának kiszivárgása felerősítette a pártellenzék és az értelmiség kritikai hangulatát, s utóbb ez az egyik oka lett a fegyveres felkelés kirobbanásának. A személycseréket hosszas politikai csatározások előzték meg. Miként az RMP PB 1956. április 3–4-én tartott ülésén készült jegyzőkönyv (4. sz. dokumentum) tanúsítja, a legfeljebb román pártvezetés sem járt élen az önkritika gyakorlásában.

A dokumentumokat kísérő lábjegyzetekből világossá válik, hogy aki itt kritizál (Miron Constantinescu és Iosif Chi[s]șinevschi), az rossz lóra tesz, és garantáltan elvágja karrierjét. A háború után a legmagasabb pozíciókba emelkedett politikusokat az első számú vezető, Gheorge Gheorghiu-Dej (taktikusan, némi késleltetéssel) eltávolítja a hatalomból, és nálunk sem ismeretlen módon, kulturális és oktatási területen talál számukra „megfelelő” beosztást.⁸ Az ülés a személyi kultuszt és a belügyminisztérium, illetve a Securitate túlkapasait és visszaéléseit szóvá tevő kritikusok támadásával kezdődik, majd a megbíráltak, Alexandru Drăghici állambiztonsági miniszter és Gheorghiu-Dej elsőprő erejű ellentámadásával folytatódik, illetve fejeződik be. A „keményvonalasok” a bírálóknak feltett szúrós kérdésekkel próbálják őket elterelni a témától, ezért a kritikusok az első nap tanulságaként még Gheorghiu-Dej felvetéseire sem akarnak válaszolni. Idézet az ülés második napjáról:

„Iosif Chișinevschi elvt.: Visszautasítom, hogy bármilyen kérdésre válaszoljak. Úgy vélem, hogy a Politikai Bizottságban nem üdvös nyomozásokat folytatni. Elegendő, ha mindenki elmondja a véleményét.”

A jegyzőkönyv forrásértékét javítja, hogy az elmozdíthatatlan pártvezér saját kezű széljegyzetei is megmaradtak. A jegyzetek – például *„Helyes-e ez a hozzáállás?”*, *„Hibásan teszed fel a kérdést.”*, *„Tárgyszerűség. Persze, nem a tiéd... hanem kié?”* stb. – jól mutatják Gheorghiu-Dej gyanakvását PB-társai iránt és az ellentámadás lehetséges pontjait. Akadt azonban egy hozzászóló, akinek mondanója többé-kevésbé elnyerte az első titkár tetszését. A felszólalást olyan széljegyzetek kísérik, mint *„Igen!”*, *„Így! Objektív, igazságos, ez a valóság!”*, *„Nagyon jó!”*, *„Nagyon jó értékelés, igazságos, de nem példázza olyan tényekkel, amelyeket kifejtve például tanulságokat lehetne levonni.”* Az „objektív” értékelő nem más, mint Gheorghiu-Dej utódja, az egyre nagyobb politikai tekintélyt szerző Nicolae Ceaușescu. Hát, úgy tűnik, körülbelül ez volt XX. kongresszus direkt hatása az RMP PB-jére. A pártvezetést 1956 első felében nem érték kataklizmák, de azért az év derekán óvatosan tettek néhány intézkedést az életszínvonal emelésére, a magyarok kulturális autonómiájának erősítésére, és megnyitották a magyar–román határt.

1956 nyaratól a Románia és Magyarország között meginduló turistaforgalomnak köszönhetően az emberek személyes benyomásokat szereztek a magyarországi szellemi és politikai folyamatokról. A részle-

⁸ „Miron Constantinescu 1957-es politikai bukását követően főiskolai, majd egyetemi tanár, a Stefan Gheorghiu pártakadémia rektora (1970–1972), több szociológiai és történeti munka szerzője vagy szerkesztője.” Iosif Chișinevschi 1962-ben bekövetkezett haláláig egy nyomdaipari vállalat igazgatója volt.

ges autonómiát kapó erdélyi magyarság tíz év elteltével szemét ismét Budapestre vetette, ami a forradalom kitörése után különösen nyugtalanította a román vezetést, hiszen náluk kicsit más volt az „időszámítás”.⁹ A második világháború végén Magyarország államhatárai lényegében változatlanul maradtak, ám Észak-Erdély ideiglenes, 1940 és 1944 közötti magyar fennhatósága újraélesztette az erdélyi magyarok „uniós” reményeit. A szovjet befolyás alatt álló Románia a kisebbségi magyarságot kulturális jogokkal igyekezett integrálni, de ez a folyamat 1956-ban egyszeriben kudarcot vallott: a magyar értelmiségiek egységesen Budapestet, különösképpen a Petőfi Kör tevékenységét tekintették politikailag és kulturálisan irányadónak. Ez a nem kívánatos orientáció viszont sehogyan sem illett az egységesítő román államvezetés elképzeléseibe, jóllehet Románia esetében valós liberalizációról nemigen lehetett beszélni, legfeljebb – átvéve a korabeli hivatalos politikai fogalomhasználatot – értelmiségi idealizmusról, idillizmusról, szentimentalizmusról, pesszimizmusról és (vallási) miszticizmusról mint hibás, elhajló nézetekről. Mielőtt a párt- és államszervezés további lépéseit érintenénk, érdemes szólni a magyar forradalom hírére reagáló marosvásárhelyi értelmiségiek gyűléséről (31. dokumentum). Meg kell vallanom, a korabeli erdélyi viszonyok előzetes ismerete nélkül hamar abbahagytam volna a szöveg olvasását, mert úgy tűnt, hogy a szerkesztőknek egy esztétizáló, belterjes, a külső szemlélő számára teljesen érdektelen szöveget sikerült beválogatniuk a kötetbe. Nyilvánvaló, hogy a résztvevők kódolt, csak egymás számára érthető vitát folytattak, amikor hirtelen elhangzott az első kulcsmondat: *„Nem igaz, hogy nem égető problémák a Szovjetunióval kapcsolatos dolgok. Szomorú, hogy a mi írói közvéleményünkben csak akkor kerül szó róla, amikor Budapesten szólnak a fegyverek.”*

A helyi pártszerv által összehívott értelmiségiek, elsősorban írók és szerkesztők érzik, hogy valahogy reagálniuk kell a budapesti eseményekre, de nem nagyon mernek markáns kijelentéseket tenni. Az erdélyi ügyekben kevésbé jártas mai olvasónak is tanulságos, ahogy a „csoporttagok” – az akkori szellemi vezetők – lavíroznak a kényes ügy megítélésénél. Az erdélyi írók munkásságát, illetve az ötvenes évek erdélyi szellemi életét kutatóknak pedig különösképpen fontos adalékot nyújt a forrás. A nagy tekintélyű írók között van, aki a negatív fejleményeket hangsúlyozza és megmarad „keményvonalasnak” (például Hajdu Győző, Papp Ferenc), és van, aki a magyar írók és a Petőfi Kör kritikai hangvételét dicséri (például Gálfalvi Zsolt, Nagy Pál); de a többség Sütő And-

⁹ 1956. október 23-án le is zárták a határt.

rás álláspontját osztja: „*Nem értünk mindnyájan egyet Hajdu Győző elvtársossal. Teljes tisztelettel hallgattam a magyarországi eseményekkel kapcsolatos fejtegetését, amely a személyes véleménye. Én megvárom a Pártbizottság értékelését az eseményekről. Véleményem, hogy komolyan fogja kianalizálni és ebben marxista értékelés lesz, tekintetbe véve a magyar történelem utóbbi esztendőit és sajátos eseményét, amelyet nem tudtam még értékelni, azért nem csatlakozom Hajdu tanulmányához, amely kifejtette az események indító okait. Ezzel szemben megmondom a véleményemet a PB értékelés után, és ha szükséges, revidálni fogom a nézeteimet.*” Sütő óvatos. A vitában a kultúrpolitika hibáit sorolja fel, nem áll ki Hajdu dogmatikus értékelése mellett, de önkritikára is hajlandó – a PB-értékelés után. Végül a Magyar Autonóm Tartomány vezető értelmiségi *Lelkiismeretünk parancsa* címmel levelet küldtek az RMP Központi Vezetőségének, amelyben elítélték a magyarországi ellenforradalmat, és hűséget fogadtak a pártnak.¹⁰

Az RMP vezetői 1956 végén rendkívül veszélyesnek látták a politikai helyzetet. Noha csírájában elnyomták az ellenzéki szervezkedéseket és megmozdulásokat, mégis bizonytalanak ítélték hatalmukat, és veszélyeztetettnek érezték az ideológiailag szocialistának beállított, egységre törekvő nemzetállam-építés folyamatát. Az 1957/70. sz. BM-utasítás olyan átfogó nyomozást indított el, amelynek az volt a célja, hogy minden ellenséges múltú személyt ellenőrzés alá vonjanak, s ha szükséges, elítéljenek. Az ötvenes évek végén tömeges méretű eljárássorozat indult a volt fasiszta pártok vezetői, a szélsőjobboldali elkötelezettségű román nemzetiségű állampolgárok, az 1956 végén felbukkanó rendszerellenes csoportok (köztük sok diák és pedagógus), az etnikai és társadalmi származásuk miatt, illetve politikai és vallási elkötelezettségük okán ellenségesnek tekintett csoportok és a földjeik védelmében fellépő parasztság ellen.

Az RMP Központi Vezetősége és a Belügyminisztérium 1957. februári operatív gyűlésén (62. dokumentum) éppen a felderítő munka hiányosságait és az alkalmazandó módszereket vitatták meg. A nagyszabású gyűlésen a Securitate tartományi csoportfőnökei és a pártbizottságok vezetői körében némi bizonytalanság mutatkozott a párt irányvonalával kapcsolatban. Sokszor nem értették, miért kéri számon rajtuk a veréseket, mikor az teljesen bevett vizsgálati módszer volt. A gyakorta semmitmondó beszámolókból azért kiderül, hogy a BM-szervek és a helyi pártbizottságok kevéssé informálják egymást, és ami még nagyobb probléma:

¹⁰ Az esetről bővebben a kötet 158. oldalának 23. lábjegyzetében.

az ügynökhálózat, különösen a magyar többségű tartományokban, korántsem olyan jól szervezett és hatékony, mint azt korábban gondolták.

Az ülésen elnöklő Ceaușescu összegzésében kiemelte a brutális fizikai módszerek háttérbe szorításának szükségességét, „a szocialista törvények szellemének betartását” és a finomabb manipulatív eszközök, kompromittáló és zsarolási technikák alkalmazását, hiszen a feladat a bizalom elnyerése: *„A Securitatének a kémek, az ellenforradalmi elemek és a szabotőrök elleni harcához szüksége van a széles néptömegek támogatására. Sikeres munka csak a munkások, a dolgozó parasztok és az értelmiségiek támogatásával valósítható meg. [...] Aztán a magyarországi eseményekről is le kell vonnunk a tanulságot. Most konkrétan nem az ellenforradalmi cselekedetekre gondolok, hanem arra a tényre, hogyan vált lehetségessé, hogy nemcsak az ellenség gyűlölte meg az állambiztonsági szerveket (ez amúgy természetes dolog), hanem a munkások, parasztok nem kis hányada is ellenük fordult.”*

Az utóbbi évek történeti kutatásai azt bizonyítják, hogy az ország minden társadalmi csoportjára kiterjedő politikai stratégia sikeres volt. Több, támadhatatlannak hitt szellemi tekintélyről derül ki, hogy kapcsolatban állt az állambiztonsági szervekkel. Az egyéni drámákon túl az ember csak elképedni tud: hogyan sikerült Romániában ilyen totálisan ellenőrző államot létrehozni és működtetni? Az 1956-os magyar forradalom szerencsétlen, de hasznos apropóul szolgált a hatalom birtokosainak. Nemcsak felkavarta a megállapodottnak tűnő román társadalom állóvizét, hanem a passzív, de hatalmi szempontból potenciálisan veszélyes elemekre is ráirányította a figyelmet. A dokumentumkötet alapján elképesztően érdekes és hátborzongató világ tárul föl: az ország „körbefigyelte” magát.

A korszak kutatóinak régi problémája, hogy a szocialista tábort mennyire lehet egységesnek tekinteni, illetve az országok működésének hasonlóságai és különbségei alapján milyen tipológiával lehet jellemezni a szovjet érdekszférába tartozó Kelet-Európát. Míg Magyarországot a legvidámabb barakk (ön)képpel szokás jellemezni, addig a kötet alapján Romániát talán a különutas, nemzeti diktatúráként írhatjuk le. A források egy átszerveződő államhatalom mindennapi működését mutatják be. Természetesen még sok a fehér folt, nem egészen pontos a kép, de a kapcsolódási pontok kezdenek kirajzolódni. A kiterjedt kutatómunkát bizonyító jegyzetapparátus, a névmutató és a kronológiai áttekintés együttesen a jelenkortörténeti Románia egyik magyar nyelvű alpművévé avatja a kötetet, amely az idők szavát követve (és a szerzői jogok fontosságát hátrébb sorolva) elektronikus formában teljes egészében ol-

vasható és letölthető a http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf_1851.pdf című honlapról.

Lénárt András

Női emlékek a forradalomról és a megtorlásról*

A történetírók figyelme napjainkban a politikatörténeti analízis helyett egyre gyakrabban fordul a mindennapok története felé. Ennek köszönhetően Magyarországon is mind több olyan mű születik, amely szociológiai-antropológiai módszerekkel közelít egy-egy történelmi jelenséghez, vagy épp mikrotörténeti elemzést ad. Ám a nőekkel, a társadalom e sajátosan elkülönülő „entitásával” mindmáig kevés mű foglalkozik. Nem jelentenek kivételt az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulóján megjelent elemzések, illetve visszaemlékezések, naplók, memoárok sem. Elenyészően csekély azon publikációk száma, amelyek a nők emlékeivel, történeteivel, történelmével, forradalmi szerepével foglalkoznak.

A közbeszédben a történelem-, így a forradalomcsinálás is hagyományosan a férfiaké. 1956 történetében alig jelennek meg az asszonyok. Akikről tudunk, azok vagy bizonyos politikai törekvések következtében szimbólummá nőtt alakok (például Tóth Ilona), vagy azon kevesek közé tartoznak, akik a rendszerváltás után aktív szerepet vállaltak az ötvenhatos szervezetekben, így rendszeresen megjelennek a médiában (például Wittner Mária vagy Sebestyén Mária, a „Hosszú Mari”), esetleg olyan, többnyire értelmiségi nők, akik 1956 politikus férjainak oldalán éltek meg a forradalmat, mint Halda Alíz vagy Maléterné Gyenes Judith. Szerencsére ez a kör tágulni látszik; már arra is akad példa, hogy az eddig névtelen, de a korabeli sajtó által megörökített nő történetét felkutatva megismerhessünk egy női forradalmárt (Sponga Juliannáról, a *Paris Match* 1956. november 10-i számában megjelent, emblematikussá vált fotó szereplőjéről van szó).

Bögre Zsuzsanna is ezen a helyzetten kíván változtatni. *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése* című tanulmánykötetével arra vállalkozott, hogy a szabadságharc női szereplőinek emlékezetét és élettörténetét bemutassa. A szerző családja is érintett volt a forradalomban; a kötet bevezetőjéből megtudjuk: édesapja nemzetőr volt a falujukban, s meg harminc év múltán sem halványult el benne a tehetetlen szégyen,

* BÖGRE ZSUSZANNA: *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Ráció Kiadó, Budapest, 2006. 252 p.

amit akkor érzett, amikor 1956. november 3-án a szovjet tankok előtt társaival fegyverletételre kényszerültek. Ezért (is) volt fontos Bögre Zsuzsanna számára, hogy megismerje és megértse a történeteket. A forradalom női szereplőinek felkutatását pedig egy nőszervezet, a Magyar Asszonyok Érdekszövetségének elnöke ajánlotta a figyelmébe, és munkáját mindvégig hatékonyan támogatta is.

A szociológus szerző négy különböző forráscsoportra támaszkodott kötete megírásakor: az élettörténetekre (ezek száma a bevezető szerint harmincöt, a forrásjegyzék szerint huszonöt), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának vizsgálati és peranyagaira (tizenhárom személy anyagát vizsgálta át), az írásbeli visszaemlékezésekre (a bevezető szerint tizenhét, a forrásjegyzék szerint tizenhat visszaemlékezést dolgozott fel) és korabeli naplókra (kettő). Azt, hogy mi lehet a számbeli eltérés oka, nem tudtam kideríteni.

Az elemzés során a legnagyobb hangsúlyt az interjúk kapták, én is ezeknek szentelek több figyelmet. A „témából adódik az interjúalanyok kora, neme, iskolai végzettsége, vallásossága stb.” – állítja a szerző. Nos, a témából nyilvánvalóan adódik az interjúalanyok neme, valamelyest a koruk is, de hogy a többi mutató esetében mire gondolt a szerző, rejtély. Az interjúkat 2001 és 2006 között rögzítették, 1920 és 1940 között született nőkkel. A megkérdezetteket a sajtóban közzétett felhívások, a hólabdamódszer és az ötvenhatos szervezetek segítségével találták meg, illetve választották ki. A kutatócsoport tagjai (a nőtörténelem iránt elkötelezett történészek, szociológushallgatók) arra kérték az interjúalanyokat: meséljenek életükről, az 1956-os forradalom tükrében. Nem irányították a beszélgetést, engedték szabadon beszélni őket, hagyták, hogy azt meséljék, ami számukra fontos. Ezzel teljes mértékben egyetértünk, ám érdemes lett volna megmagyarázni a *Módszertani megjegyzések* sorában olvasható sommás megállapítást: „Egy-egy élettörténet befejezése után feltettünk még több kérdést az életút részleteivel kapcsolatban.” Mire kérdeztek rá? Ami a kérdező szerint kimaradt? Vagy ahol ellentmondást vélt felfedezni a kérdező? Vagy amiről mások mást mondtak, írtak? Vagy ami a kérdezőt különösen érdekelte? Esetleg mindenkinél rákérdeztek ugyanarra? Vagy...?

Az interjúkat, illetve interjúrészleteket szerkesztett formában olvashatjuk. Sajnos, a kötetben arra nem találtam magyarázatot, hogy a kronológiai rendezésen túl történt-e még valami más változtatás is a szövegrészekben, azaz hogy mi módosult bennük a szerkesztés során. Egy lábjegyzet tanúsága szerint szöveghű változatot olvashatunk, ám erős a gyanú, hogy rövidített formában. A teljes élettörténet azon epizódjait

közölték, amelyek „egyszerre szolgálják az egyén és a társadalmi környezetet, a társadalmi klíma megértését”. A szerző átkeresztelte az élettörténetek főszereplőit, s csak azok szerepelnek saját nevükön, akik már korábban is nyilvánosság elé tárták emlékeiket. Az anonimizálást Bögre Zsuzsanna azzal indokolta, hogy védeni akarta a visszaemlékező személyiségi jogait; másrészt ezzel is jelezni kívánta, hogy a szerkesztés során az eredeti üzenet sérült, vagyis a szövegben történt változtatások következtében már nem azt olvassuk, amit az emlékező eredetileg mondott, mondani akart. Ám a történet többi szereplőjének a nevét nem változtatta meg. Ezek a nevek és események, illetve a *Függelék*ben közölt *Forrásjegyzék* viszont a témában kicsit is járatos olvasót könnyen elvezeti a valós névhez, személyhez. Sőt arra is van példa, hogy az interjú lábjegyzetében már a teljes névvel találkozunk.

Az élettörténetek önértelmezések. A visszaemlékező saját történetei közül válogat, azt mondja el, ami abban a történelmi, társadalmi szituációban neki fontos, az emlékeket elemző pedig arra próbál fényt deríteni, hogy az emlékező akkor és ott hogyan – s miért éppen úgy – látja múltja egy-egy részletét. Bár nyilvánvaló, hogy így sok, máshonnan meg nem tudható információhoz is hozzájuthatunk, de ezeket a visszaemlékezéseket alapján nem azért rögzítették, hogy eseménytörténetet rekonstruáljunk belőlük. Ami elemzendő, az az elbeszélő vilásképe, identitása, látásmódja, az elbeszelt dolgokhoz való viszonya. Bögre Zsuzsanna minden bizonnyal nem vitatkozna ezzel a megállapítással. Elemzései többnyire ennek a szemléletnek a jegyében születtek, bár arra is találunk példát, amikor az elbeszélések alapján igyekszik egy eseményt feltárni, vagy amikor kiigazít egy-egy emléket. A felkutatott írásbeli visszaemlékezéseket és a naplókat a szerző az ötvenhatos események leírásához használta fel. A levéltári források háttéranyagként vagy kiegészítő információként szolgáltak egy-egy személy sorsának feltárásakor. Néhány életút elemzésekor kiderült, hogy a visszaemlékezés inkohereus, illetve annak tűnik, feltehetően azért, mert ezeknek az önértelmezéseknek vannak olyan momentumai, amelyeket az illető nem akart elárulni. Ezt támasztják alá a visszaemlékezőkkel kapcsolatos peranyagokban, ügynökjelentésekben olvasottak is: kiderül belőlük, hogy ezeknek az asszonyoknak az identitásában komoly krízist okoztak a történetek, amit még mindig nem sikerült feldolgozniuk.

A második fejezetben az asszonyok a forradalom napjaira emlékeznek. Ezek a narratívák többségükben élményeket elevenítenek meg, és a szerző állítása szerint „a lényeges pontokon nagyon hasonlítanak egymásra”. Minden visszaemlékező óriási lelkesedésről, a szabadság mámoráról, a szebb jövő reményéről beszélt. A szavak érzelmektől fűtöttek, a monda-

tok nyelvi megfogalmazása nagyon hasonló: az egyet akarás, az együvé tartozás, a nemzeti szolidaritás, a nemzeti szimbólumok megjelenése, a forradalom tisztasága vagy a nemzethalál víziója mind-mind jól ismert toposzok. Kérdés, hogy ezek a megfogalmazások már a kollektív emlékezetből jönnek-e, vagy más magyarázata van a dolognak. Nem szabad elfelednünk, hogy a visszaemlékezések már a vereség, a megtorlás, és legfőképp: a rendszerváltozás tükrében hangzottak el, egy egészen sajátos nézőpontból. Ezzel szemben a naplórészletekben hangsúlyosabb az eseménytörténet, a mindennapokba kapunk bepillantást, s a forradalmi mítosszal akár ellentétes vélekedést is olvashatunk, hiszen itt nincs meg a több évtizedes perspektíva, amely az események értékeléséhez szükséges.

A forradalom napjait felidéző emlékek felsorakoztatása után három olyan nő sorsát ismerhetjük meg, akik az októberi napokban részt vettek a tüntetéseken. Egyetemisták voltak, társaikkal tartottak. Nem politizáltak, nem fogtak fegyvert, de mindhármuk élettörténetében kiemelkedő jelentősége lett a forradalomnak. 1956 emlékét soha nem tagadták meg, identitásuk fontos részévé vált.

A harmadik fejezet 1956 egyetlen nagyszabású közösségi női megnyilvánulására, az úgynevezett asszonytüntetésre emlékezik. A november 4-ét követő ellenállás egyik fontos központja volt a budapesti Péterfy Sándor Utcai Kórház. Itt készült az *Élünk* felhívása is, amelyben a szovjet megszállás egy hónapos fordulóján néma emlékezésre hívták az asszonyokat a Hősök terére, abban a reményben, hogy a hatalom nem mer fellépni a fegyvertelen nőkkel szemben. December 4-én délelőtt asszonyok ezrei vonultak némán, egy szál virággal a kezükben a térre, hogy megkoszorúzzák az Ismeretlen Katona Sírját, ezzel fejezve ki szolidaritásukat a forradalom, illetve az elesettek iránt. Bögre Zsuzsanna itt – az interjúkban elhangzottakra építve – rövid eseménytörténetet vázol fel. A kép egyelőre nagyon hézagos, sok mindent nem ismerünk, további kutatásokra van szükség. A tüntetés kapcsán két asszonyt ítétek el. Az elsőrendű vádlott portréját különböző ügynökjelentések, illetve a peranyag alapján festi meg a szerző, míg a másodrendű vádlottat, Sebestyén Máriát a visszaemlékezésében elhangzottak alapján mutatja be. A kötet címlapjára a tervező (L. Simon László író) egy olyan dokumentumfotót választott, amelyen nők végeláthatatlan sorokban várakoznak, hogy virágjukat a Hősök terén álló emlékmű elé tehessék. A kép figyelemfelkeltő, hiszen szokatlan helyzetet örökít meg: a tipikusan férfiak által uralt szimbolikus és reprezentációs térben azóta sem jelent meg ennyi nő. (Ezt a jelképet használta a kiadó a kötet kommunikációjában is, amikor a könyv bemutatását az asszonytüntetés ötvenedik évfordulójára időzítette.)

A forradalom megtorlása utáni társadalmi integráció – visszatérési stratégiák című fejezetben arról kapunk képet, hogy a megtorlás áldozatai, a börtönből szabadulván, miként tudták újrakezdeni életüket a hatvanas években. A szerző itt tipológiát készít a visszailleszkedés sikeressége-sikertelensége szerint. A kutatás során megismert élettörténetek alapján három út, illetve három csoport rajzolódott ki: a „sikeresebben integrálódóké”, a „lecsúszottaké” és a „kirekesztetteké”. Bögre szerint elsősorban nem magán az egyénen, hanem társadalmi környezetén múlt, hogy szabadulása után ki mennyire tudott integrálódni a Kádár-rendszerbe. Óriási szerepe volt a családnak, az otthon maradt hozzátartozóknak már abban is, hogy a börtönben töltött évek tapasztalatai milyen traumát okoztak az elítéltnak, illetve azt hogyan tudta feldolgozni. Ha voltak körülötte megértő, segítő, támogató emberek a szabadulás utáni első időkben, könnyebben jutott munkához, és nem érezte magát légüres térben. De a szerzővel kicsit vitatkozva úgy gondolom, hogy az újrakezéshez, a beilleszkedéshez nagyon is kellett maga az egyén, a belső tartalékai, az élni és tenni akarása.

A forradalom leverése utáni néhány évben a résztvevők többsége lecsúszott. Azok, akik bujkálni kényszerültek, értelemszerűen nem folytathatták korábbi életüket. A börtönből szabadulók többsége pedig – ha csak átmenetileg, néhány évre is – szintén lecsúszott a társadalmi ranglétrán. Nem kaptak munkát, sokan egyáltalán nem, míg mások csak képesítésüknél jóval alacsonyabb szintű munkakörben tudtak elhelyezkedni. A végleges lecsúszás Bögre értelmezésében a társadalmi mobilitás megszakadását jelenti. Ezekben az esetekben sem az egyénnek, sem az őt támogató családnak nem voltak olyan tartalékai, kapcsolatai, amelyek segítségével közömbösíteni tudták volna a hatalom bélyegét, illetve az abból következő hátrányokat.

A „kirekesztettek” magukra maradtak, senkitől nem kaptak segítséget. Ők többnyire már a forradalom előtt is gyökértelenek voltak, így a hosszú börtönbüntetés után nem volt hova hazatérniük, és szinte esély nélkül indultak új életükben. Gyakran maradandó fizikai és mentális sérüléseket szereztek a börtönben, így végképp reménytelenné vált számukra a jövő.

Őt asszony emlékeit ismerjük meg a fentebb ismertetett tipológia szerinti csoportosításban. Ez a kötet legerjedelmesebb és legérdekesebb fejezete. Legfőbb erényének azt tartom, hogy ezek a narratívák nem az emlékezők környezetéből kiragadva olvashatók. A történetek – a kronologikus előadásmód szabályainak megfelelően – az interjúalany családi háttérének felvázolásával kezdődnek, aztán a forradalom előtti korszak emlékeivel folytatódnak. Sajátos módon ezen történetek mindegyikében

csak a második világháborús meghurcolások és a Rákosi-korszak jogtalanságai idéződnek fel. Nehéz elhinni, hogy a gyermekkor és a fiatal évek elmesélésekor ne hangzott volna el más is. Ezek az emlékek feltehetően tudatos szerkesztői döntés következtében maradtak ki, talán mert látszólag „semmi közük” 1956-hoz. Ám az ennél színesebb, árnyaltabb kép a szövegek erényévé vált volna.

A sikeresebben integrálódók közül két olyan értelmiségi nő történetét ismerhetjük meg, akik a forradalomban hivatásuknak és elhivatottságuknak megfelelően cselekedtek, helytálltak, tettek, amit tettek a hétköznapokban is. Majd letartóztatták, s szerencséjükre csak rövidebb börtönbüntetésre ítélték őket. A szabadulás utáni visszailleszkedésük, ha nem is volt zökkenőmentes, de sorstársaikhoz képest könnyen ment. Mindketten elégedettek, nincs bennük keserűség.

A lecsúszottak köréből megismert két asszony forradalmi szerepvállalása sem tudatos döntés következménye volt: társaikkal tartottak, mert igazságérzetük, tisztességük ezt diktálta. A börtönben mindkettőjük elment tudott állni a beszerzésnek, és ezzel magyarázzák, hogy hosszú éveken át sorozatos diszkrimináció érte őket. Szabadulás után az egyik asszony az egyetemre, a másik a munkahelyére nem mehetett vissza. A család, a gyermekek nevelése, illetve a vallás töltötte ki életüket.

A kirekesztettek köréből Wittner Mária számos forrásból már jól ismert életútját elemezi a szerző. Szerencsésebb lett volna mások emlékeit is megörökíteni. De ha már Wittner Máriára esett a választása, nem lett volna érdektelen a 2001-es interjúban elhangzottakat összehasonlítani a korábbi, más hangsúlyokkal elmesélt történetekkel.

Külön fejezetben szerepelnek a feleségek, s ez is hangsúlyozza, hogy ezek az asszonyok a forradalom bukása után váltak igazi főszereplővé. Míg férjük börtönben volt, nekik kellett otthon helytállniuk, összetartani és eltartani a családot. Ritkán kaptak segítséget környezetüktől, sok esetben még a rokonok, barátok is elfordultak tőlük. Pedig szinte emberfeletti volt, amit tettek: tartották a reményt a börtönben lévő férjben, szabadulása után pedig mindent elkövettek, hogy a sokszor megtört házastársuknak segítsenek visszatalálni a családba, egy új munkahelyre, a kinti életbe. Négy család küzdelmes életébe pillanthatunk be. Az egymásért való küzdelem és kitartás bensőséges, apró gesztusai, a távoli múltból felvillanó, életre kelő néhány pillanatkép teszi igazán megrázóvá ezeket a történeteket.

A szerző a jobb megértés, a könnyebb értelmezés érdekében jegyzetekkel látta el a szövegeket. Ennek szükségessége vitatható. Néhány apró pontatlanságra, szerkesztői figyelmetlenségre viszont szeretném felhívni a figyelmet. A visszaemlékezésekben csak futólag megemlített, ám híres

vagy legalábbis jól ismert személyek hosszú, részletes életrajzot kaptak, míg az inkább magyarázatra szoruló szereplőkről semmit vagy csak nagyon sommás lábjegyzetet olvashatunk. Mint oly sok más esetben, ebben a kötetben is összekeverték Kumara Pladmanabha Sivasankava Menont, India moszkvai nagykövetét, aki ott volt december 4-én a Hősök terén, Krisna Vengalil Krishnan Menon ENSZ-diplomatával.

Bögre Zsuzsanna fontos könyvet adott a kezünkbe. A mai Magyarországon létkérdés, hogy megtanuljunk szembenézni múltunkkal, 1956 emléke része kell hogy legyen a kollektív emlékezetnek. A forradalom asszonyainak emlékeit olvasva közelebb kerülhetünk az ötven évvel ezelőtt történetekhez. Megérthetünk valamit abból, milyen lehet megbélyegzetten élni. Benyomást szerezhetünk arról is, hogy miben különböznek a nők történelmi tapasztalatai férfitársaikétól.

A kutatás során összegyűjtött visszaemlékezések további elemzésekre inspirálhatják a kutatókat. Vajon másképp mesélnek-e a nők az élményeiről, mint a férfi elbeszélők? Tudjuk, egy-egy visszaemlékezés nem független attól a társadalmi tértől és időtől, amelyben készült. Érdemes lenne tehát összehasonlítani, hogy egy-egy visszaemlékező miként számolt be múltjáról a kilencvenes évek elején, kevéssel a rendszerváltozás után, illetve az ennek a könyvnek az alapját képező interjúkban.

Kőrösi Zsuzsanna

Egy debreceni munkás az 1956-os forradalomban*

Vannak olyan emberek, akik véletlenül válnak a történelmi folyamatok szereplőivé, és vannak olyanok is, akik tudatosan. Zeke László, aki 1956-ban előbb a Debreceni Dohánygyár, majd Debrecen város munkástanácsának vezetője lett, ez utóbbiak közé tartozott. A félreértések elkerülése érdekében: nem szőtt összeesküvést, nem készült a feladatra, nem volt küldetés- és megváltástudata, nem volt világmegváltó eszmék rendíthetetlen híve. Egészen egyszerűen az adott pillanatban azt tette, amit ott és akkor tennie kellett, kimondta azt, amit gondolt, s tiszteletre méltó következetességgel tartotta magát véleményéhez, határozott álláspontjához.

1919-ben született debreceni iparoscsaládban, s élte a 20. század magyar átlagpolgárának hányatott életét. Közvetlenül az érettségi után be-

* ZEKE László: *Nem mondhattam el senkinek... – vallomás 1956-ról*. Sajtó alá rendezte: FILEP Tibor. Órváros Debrecen Közalapítvány, Debrecen, 2006. 105 p.

hívták katonának, majd röviddel a leszerelése után 1942-ben ismét visszakerült a magyar hadseregbe, immár frontszolgálatra. Megjárta a második világháborús orosz frontot, élete végéig elkísérték a háborúról és az orosz hétköznapi nyomorúságáról szerzett élményei. Kritikus beállítottságú, kételkedő alkat volt, aki 1945 után a dohánygyárban talált munkát, s a forradalom előtti években gyártásirányítóként dolgozott. A Rákosi-korszakban nem vált kiemelt munkáskáderré, nem szédítette meg a korszak propagandája. Tisztában volt a feladatával, és az ötvenes évek embert próbáló időszakában is igyekezett józan, emberséges módon dolgozni, viselkedni és élni. Nyilván ennek köszönhette munkatársai bizalmát a forradalom napjaiban. S ennek az emberi magatartásnak volt a közvetett visszaigazolása az is, hogy börtönbe kerülését követően volt munkatársai – nem kis veszélyt vállalva – többször is gyűjtést szerveztek családjának megsegítésére.

Zeke László 1956. október 23-a és november 4-e között elsősorban a dohánygyári eseményekben vett aktívan részt: a munkástanács elnökeként fenntartotta a rendet és a nyugalmat az üzem területén, munkatársaival együtt gondoskodott az üzem vagyonának megőrzéséről.

Politikai tevékenysége a november 4-i szovjet megszállás után bontakozott ki. A kétségbeesés napjaiban sokakkal ellentétben úgy gondolta, hogy a küzdelmet folytatni kell, s amit lehet, meg kell védeni az októberi napokban kivívott szabadságból. 1956 novemberében és decemberében Zeke László, a politikai ellenállás meghatározó személyiségévé vált Debrecenben. Irányításával a munkásvezetők november 4-e után megszervezték a sztrájk folytatását, tárgyaltak a helyi vezetőkkel, s elérték, hogy november 14–15-én tárgyaljon velük a Kádár-kormányt képviselő Marosán György. November második felében döntöttek a munka felvételéről, kapcsolatot teremtettek a Nagy-budapesti Központi Munkástanács vezetőivel, s előkészületeket tettek a debreceni városi munkástanács megalakítására. Majd december 11–12-ére a városban is megszervezték a kétnapos általános sztrájkot, amely a politikai ellenállás utolsó nagyszabású megmozdulása volt.

Zeke Lászlót ekkor már megfigyelte a szovjet felügyelet alatt újjászerveződő politikai rendőrség. Ő, abban a meggyőződésben, hogy semmi törvénytelenséget nem követett el, bement a rendőrségre, ahol letartóztatták. Mindez nem valamiféle naivság vagy meggondolatlanság volt részéről, hanem természetes módon következett személyiségéből, gondolkodásmódjából. A politikai hatalom még gyengébb volt, engedett a debreceni munkások követelésének, és Zeke Lászlót 1956 karácsonya előtt szabadon bocsátották. 1957 májusáig volt még néhány szabad hó-

napja; ekkor őrizetbe vették és a debreceni forradalmi bizottság vezetőinek perében 1957 decemberében 15 év börtönre ítélték, amit másodfokon is jóváhagytak. Zeke László Debrecenben, Vácott, Márianosztrán és a Gyűjtőfogházban raboskodott. Részt vett a váci éhségstrájkban, s csak az 1963-as amnesztiával szabadult. Ő is, mint annyi más sorstársa, nehezen talált munkát, megélhetést. Nagy energiával munkálkodott a családi kapcsolatok helyreállításán, egzisztenciájának újrateremtésén. A Kádár-korszakban visszahúzódva élt. Külön sorscsapást jelentett számára, hogy felesége és idősebbik fia állandó ápolásra szoruló beteg lett.

Zeke László a rendszerváltás után is ugyanaz maradt, aki egész életében volt; nem tülekedett, nem kért kitüntetést azért, amit három évtizeddel korábban tett, nem vállalt politikai szerepet. Kritikusan szemlélte a rendszerváltás folyamatát is, ám az ország függetlenné válása és a demokratikus viszonyok megteremtése egyfajta elégtételt jelentett számára. Nem sokáig élvezhette a szabadságot, mert 1992 őszén, 73 éves korában elhunyt.

Ennek az itt röviden összefoglalt életpályának általa legfontosabbnak tartott momentumait – második világháborús élményeit, az 1956-os forradalmat és a börtönéveket idézte meg visszaemlékezéseiben. Műve a műfaj jellegénél fogva szubjektív ugyan, de olyan erős önreflexió kíséri végig emlékezését, amely egyedivé teszi írását. Egy kétkedő-kételkedő, de cselekvőképességét mindenkor megőrző, higgadt, hétköznapi ember beszámolója életéről és annak legfontosabb momentumairól. Egyszerű, tiszta, logikus szerkesztésű önvallomás egy huszadik századi magyar munkásember életéről, tapasztalatairól. Egyfajta magántörténelem, személyes történelem mindenféle pátosz, hangzatosság, utólagos stilizálás nélkül. „Ha vallomásnak tekintem a visszaemlékezésem, akkor illik, hogy igaz és őszinte legyen. (...) ha én hiteles és igazságos akarok lenni, (...) akkor én csak az én – a saját – igazságomról írhatok, és lehet, hogy a vallomásom elfogult lesz” – írta a bevezetésben. Tisztában volt azzal, hogy az emlékezet relatív; hangsúlyozta, hogy „minden embernek külön történelmi igazsága van, az, amit csak ő és egyedül élt át”. Tisztánlátásának megőrzésére ügyelő emberként felhívta a figyelmet arra is, hogy nem szabad kételkedés nélkül elfogadni egyetlen állítást, egyetlen véleményt sem, mert az eszmékbe és a véleményekbe vetett feltétlen hit megcsalja az ember ítélőképességét.

Távol állt tőle, hogy bármiféle értelemben hős faragjon magából. Végtelenül rokonszenves módon nem a saját szerepét állította előtérbe, hanem az általa megélt eseményeket. Műve forrásértékét ez is jelentősen erősíti. Másrészt arról sem szabad megfeledkezni, hogy számos olyan

eseményt idézett fel – például a helyi kommunista vezetőkkel folytatott tárgyalásokat –, amelyekről az események jellegénél fogva nem készült, nem készülhetett más írásos forrás. Ugyancsak plasztikus képet rajzolt a forradalmi napok hangulatáról, a munkástanácsok működéséről. Részletesen beszámolt arról, hogyan élte meg a megtorlás folyamatát, a kihallgatásokat, a konstruált per lezajlását és a hosszú börtönévek egyhangú hétköznapjait. Embert próbáló idők és helyzetek voltak, amikor és ahol korántsem mindenki tudta megőrizni józanságát, emberi tartását; neki sikerült. Zeke László emlékirata tárgyilagos önvallomás és egyben egy családapa öngigazolása arról, hogy azt kellett tennie, amit tett a forradalom napjaiban, noha családja óhatatlanul mindezt megszenvedte. „Életem keresztmetszete csak egy példa arra, hogy az első világháború óta egy magyarnak, becsületesnek, igazmondónak nevelt ember milyen megpróbáltatásokon esett át. Egy kis szürke pont, aki voltam és vagyok, ezeken estem át. A feleségem és a családom állapota miatt nap mint nap önmagammal kell szembenéznem.”

Zeke László visszaemlékezését tanulságul szánta unokáinak és a későbbi nemzedékeknek. Többek között ezért sem kell rajta számon kérni az 1956-os forradalom, illetve a debreceni események keresztmetszetét. Ugyanakkor élvezetes olvasmányt kap a kezébe az olvasó a szerző által megélt és alakított történelmi események egyik lehetséges olvasatáról. S talán ez az, ami ezt a személyes hangú emlékiratot a hasonló tárgyú és jellegű munkák fölé emeli. Nélküle a 20. század személyes sorokat gyakran kettétörő vagy éppen ellenkezőjére fordító magyar történelmet s benne az 1956-os forradalmat nehezebben lehetne megérteni. Ajánlom az olvasó figyelmébe ezt az alig százoldalas, igényes kivitelű könyvecskét. Érdemes elolvasni.

Valuch Tibor

Van lokálpatrióta '56?*

Hans Olink könyve még a tavaly, a forradalom 50. évfordulójának hatalmas könyvdömpingjében jelent meg, az '56-os intézet gondozásában. A kiadó elsősorban kutatóintézet, így sajnos korántsem engedheti meg magának, hogy – a nagyobb könyvforgalmazókhöz hasonlóan – kiad-

* Hans OLINK: *Harcban az Igazsággal – 1956. Az amszterdami hideg napok.* 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 157 p.

ványai a boltok kirakatában csábítgassák az olvasókat. A tavalyi megemlékezések kapcsán hazánkban is előadást tartó holland író és történész munkája pedig méltán megérdemelné, hogy kiemelt helyet foglaljon el az évfordulós forgatagban. Elsősorban azért, mert a mű vitatkozásra és elgondolkodásra sarkalhatja a figyelmes olvasót, valamint azért is, mert egy általunk kevésbé ismert témát dolgoz fel.

Az írás az amszterdami '56-os eseményeket mutatja be, hősei az ostromlott németalföldi kommunista párt tagjai, amelynek a magyar '56 belpolitikai eseményé emelkedése okozott gondot. Erről a szerző által teremtett lokális helyről kevésbé vagy egyáltalán nem mozdul el a nagyobb összefüggések irányába a történet. A tömeg kontra radikális baloldal, a tömeg kontra kommunista pártsajtó, a tömeg kontra Felix Meritis kommunista pártszékház jelentik a fókuszpontokat a műben. Az író mindezt nemcsak a kommunistákat a parlamentből kiszorítani kívánó szociáldemokraták és különféle keresztény pártok számlájára írja, hanem a holland népben a diktatúrákkal szemben kialakult félelmet is az amszterdami történéseket kiváltó okok közé sorolja. A hidegháború logikája ugyanis ott dolgozott azokban az amszterdamiakban, akik a Felix Meritishez vonultak a magyarországi forradalomba másodszer is beavatkozó szovjet csapatok miatt. A jelentéktelen kommunista párt a magyar események áldozatává vált: a tömeg megrohamozta féltett székházukat, amely a fasizmushoz hasonló jelkép lett az amszterdamiak jó részének szemében. Aki nem utasította el a szovjet beavatkozást, a fekete-fehér értelmezésnek köszönhetően automatikusan a rossz oldalra került, mutat rá Olink. Így jártak azok az írók, művészek is, akik egyfajta harmadikutas megoldáson törték a fejüket, nem engedve sem a nyugati, sem a keleti „értelmezési erőszaknak”.

Az események bemutatásában a szerző nem tud semleges maradni, hiszen a kvázi arctalan tömeggel szemben karakteresebben rajzolja ki a harcban résztvevő kommunista szereplőket, emiatt a kisebbség szinte megdicsőül az ostromban. Pedig a védők sem bántak kesztyűs kézzel a támadóikkal, de más hangulatot teremt a szerző azzal, ahogy ezt a művében értékeli. Példának okáért amikor az egyik pártházi védő egy ólommal bélelt vascsővel összezúzza és megnyomorítja az egyik felbőszült fiatal kezét, a tettes visszaemlékezését idézi a szerző, bizonyítva, mennyire fáj ez a cselekedet magának az okozónak is. Az író által konstruált megdicsőülés alól a kommunista párt vezére, Paul De Groot a kivétel, aki éppen a szovjeteknél tartózkodik, miközben elvtársait közáporral szórják meg a békés amszterdamiakból az események alatt csőcselékké átvedlett polgárok. De Groot az egyetlen olyan alakja Olink történeté-

nek, akin keresztül be lehetne mutatni, hogy miről szólt az amszterdami felháborodása, milyen eszme ellen folyt a harc, valamint itt lehetne kapcsolatot teremteni a magyar forradalom és a haladó nyugati baloldali értelmiség között, ami nem jelentene mást, mint a Paul De Groot-félek elutasítását. A szerző azonban azt sem vizsgálja, hogy az ostromlók között akadtak-e olyanok, akik éppen a sztálinizmust képviselő kommunistákon akartak elégtételt venni. Ehelyett lokálpatrióta értelmezést kapunk: mivel a könyv címében foglalt várost nem hagyjuk el messzire, a sztálinizmus elleni harc elsikkad, éppúgy, ahogy azt De Groot is eltemette a pártjában. Amennyiben e kérdés mégis felmerül, akkor sem a nyugati és keleti események közötti összefüggések vizsgálata okán, hanem mint belső konfliktus a holland kommunista pártban, ahol végeredményben a sztálinizmus erői győzedelmeskedtek. A szerző inkább azt hangsúlyozza, hogy a kisebbség a véleményéért állt csatasorba (Magyarországon igenis ellenforradalom történt). Hans Olink ugyan nem írja le, de szinte ordítanak soraiban Rosa Luxemburg gondolatai a szabadságról: „*A szabadság mindig a másként gondolkodók szabadsága.*” Ebben a történetben a szabadság megvédendő értéként mindkét oldalon felmerül – miként a fasizmus is, amellyel egymást igyekeztek megbélyegezni a szembenálló politikai erők és híveik. Az ábrázolás szerint tehát arról van szó, hogy egy holland párt máshogy gondolkodott, és a demokratikus formák szerint joga lett volna ennek hangoztatására. A véleménynyilvánítás elnyomására történő kísérletek a szabadságjogok korlátozására irányulnak, pusztán politikai okokból.

Érdekes írói technika továbbá, hogy bár Olink Amszterdam polgármesterét és rendőrségét – az egykori kommunisták emlékeire, vezetőik véleményére és más független emlékezőkre is alapozva – kifejezetten tehetetlennek állítja be az események első napjától, ám helyesli korrekt beavatkozásukat a pártház második ostrománál. A szerző ezért helyt ad D’Ally polgármester értékelésének, miszerint az első nap jogos felháborodót el kell választani a huligánoktól, akik csak a balhé kedvéért csaptak össze a rendőrséggel és a kiségitésükre induló, szervezetlen csendőrséggel.

Az ifjú korosztályhoz tartozó, más zenét és más kultúrát magukénak valló „huligánokról” külön fejezetet írt a szerző. Az eseményektől való különállásuk, a politikával szembeni közönyösségük elidegeníti őket a tüntetőktől és az idősebb nemzedékektől is. Olink nem veszi észre a generációs párhuzamot a magyar pesti srácok és az amszterdami rendőrökkel verekedő huligánok között. Nem ír az okokról, amelyek kiábrándulást okozhattak hazája ifjúságának, csak a felszínt karistolja csupán. Mit kaptak az amszterdami és a magyar fiatalok a II. világháború után?

Az egyik társadalom a fiataloknak egy vesztes háborút mutatott fel, és keretek közé akarta szorítani a felnövekvő gyermekek érzés- és gondolatvilágát. A másik társadalom is kereteket akart szabni a gondolkodásnak, a normák és a többség által elfogadott szabályok keretét, a valahová tartozás kívánalmának keretét, amely sokszor éppolyan fojtogató lehet, mint egy diktatúra. Mindkét fiatalság valami újat akart a saját környezetében, valami sajátot, és mindenkitől független valódi szabadságot kívánt. Szabadságszeretetüket Hollandiában külsőségek és rendszerellenes viselkedés, Magyarországon az elnyomni kívánt hazaszereget melletti kiállás, önfeláldozás jellemezte.

A források tömegét felhalmozó szerző – mint említettem – Amszterdamra koncentrál, ahol valóban véres események következtek be a magyar forradalom hatására. De a történet csak a szólás- és véleménynyilvánítási szabadság korlátozásának kérdése lenne? Oktalan és értelmetlen politika játszma a nácizmustól alig 11 éve szabadult Hollandiában? Talán ugyanez történt Franciaországban is, ahol a tüntetők ugyancsak megostromolták a kommunista párt székházát? Vagy Montevideóban, ahol felgyújtották a szovjet konzulátust? Svájc híres semlegességét félretéve szintén nyilatkozott az ügyben, a külügyminiszter a parlamentben fejtette ki, hogy a semlegesség nem egyenlő a közönyösséggel, és erkölcsi, morális kötelesség elítélni a Szovjetuniót. Londonban is komoly tiltakozások voltak. A kommunista pártoknak nagyon nehéz volt a helyzetük, de a szerző állításaival szemben ez a nehézség nem abból eredt, hogy kisebbségben voltak egy feltüzelt és hidegháborúban élő társadalommal szemben, ahol megtestesítői lettek a diktatúráknak, hiszen a magyar események kapcsán a baloldal is kettészakadt. Tény, hogy sok helyütt tömegtüntetések voltak, a magyar forradalomba beavatkozó Vörös Hadsereg miatt véres jelenetekben sem volt hiány, de ezeket együtt lehet és kell értelmezni.

Olink írása hiánypótló, magyar nyelven mindenképpen az, önmagában mégis csak egy aspektusát villantja fel a baloldal 1956-os kérdéseinek. Bizonyára felmerült az amszterdami kommunistákban a hogyan tovább kérdése is, mert Olink zárszavával ellentétben itt nemcsak a szabadság, a demokrácia, az emberség volt a tét, és a vita eredménye sem csak a sok éven át tartó viszály és megromlott barátság lett. A magyar '56 ugyanis megváltoztatta az emberek gondolkodását a baloldaltól és a Szovjetuniótól, a nyugati értelmiség ráébredt, hogy a szocializmust függetleníteni kell attól az országtól, amely először próbálta gyakorlatba átültetni Marx – Lenin által sajátos módon értelmezett – tanát. Kétségtelen tény, hogy hazánk forradalma diszkreditálta a szovjet típusú kom-

munizmust. A nyugati baloldal a „desztalinizáció”, a dogmatizmus elleni fellépés folyamata során a szabadságjogokat és a demokráciát hangsúlyozta. A szociáldemokrácia új utakra indult, Európa „megszállás nélküli” baloldali pártjai pedig magukévá tették az új eszméket. A jóléti társadalmak kora köszöntött be ott, ahol Olink a pillanatnyi amszterdami tömegjelenetekbe és a sajtócsatározásokba enged betekintést. A szerzőnek igaza van: semmi sem fekete vagy fehér, mindennek van árnyoldala, de a kommunista pártok nyugati kálváriája nyomán a korábbinál jobb baloldal született. Nincs tehát „lokálpatrióta ’56”, csak egyetemesen értelmezhető magyar forradalom van, amely hatásával segítette azon országokat is, amelyek nem voltak képesek – mert nem állt módjukban – segíteni rajta.

Rácz János

Politikafüggő színház*

„A tudomány ott kezdődik, ahol a tény végződik” – írta 1872-ben, csaknem másfélszáz éve Asbóth János. A kijelentés így is értelmezhető: tények – források, adatok – nélkül nincs tudomány. „És most tények, tények kellenek” – ez pedig a *Színház és politika* című kötetben megjelent egyik írás főcíme.

A könyvnek a külalakja is – a borító kopott naplófuzetet imitál – a dokumentálás, az elsődleges források hozzáférhetővé tételének fontosságára utal. Olvashatunk benne naplót, amelyet a naplóíróról, Hont Ferencről, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet alapítójáról készült alapos, értékelésben mértéktartó pályakép vezet be (Székely György tanulmánya); esettanulmányt Lenkei Júliától egy ígéretesen induló, majd hamvába holt kezdeményezésről (a testnevelési főiskola táncnevelési szakának alapítása körüli bonyodalmakról). Korossy Zsuzsa rendkívül nagy levéltári forrásanyagot mozgató munkájából megismerhetjük az 1945 és 1956 közötti évek színházirányítási mechanizmusát; Nánay István írása feleleveníti az Egyetemi Színpad történetét; Gajdó Tamás beszámol a hetvenes, nyolcvanas évek paradigmaváltó színházi kezdeményezéseiről (amelyek a párton belüli harcok, az Aczél György és a Pozsgay Imre közötti, erősen ideológiai tartalmú presztízsharc kö-

* GAJDÓ Tamás (szerk.): *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989.* Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2007. 358 p.

vetkezményei is voltak), Molnár Klára pedig a színházi előadások imponálóan sokrétű dokumentálásával ismertet meg. (Ez utóbbiból csupán a videóra felvett teljes színházi előadások archiválásáról és kutathatóságáról szóló részt hiányolom. Lehet, hogy nem is folyik ilyen munka az intézetben?)

A színház és a politika bonyolult, ellentmondásos kapcsolatát vizsgáló írások kronológiai rendben követik egymást. A következő kérdésekre keresik a választ: Milyen következményekkel járt az előadó-művészetre a második világháború után a kapitalista viszonyok, a polgári világ évekig elhúzódó felszámolása? A színházművészet mennyire volt kiszolgáltatva a pártállami diktatúra kulturális irányítóinak? A színházak új művészeti vezetői, a színházi kultúra alakulását meghatározó nem politikus értelmiségiek a rendszer kiszolgálói, vagy inkább a „szakma” jó szándékú megszállottjai voltak-e? Az átmenet éveiben – 1945 és 1950 között – születtek-e olyan eredmények, amelyek megújították a színházművészetet? Milyen új lehetőségeket nyújtott a nemzeti és a világkultúra jobb megismeréséhez a második világháborút követő néhány év színházművészete, majd – hosszú évek kihagyása után – a hatvanas évektől kiteljesedő, a kísérletezést is megengedő „puha diktatúra”? Hogyan hatott a színházművészetre a központi irányítás lazulása, kényszerű engedékenysége? Milyen eszközökkel politizált a színház, vagy éppen az apolitikus előadások jelezték a politika beszüremkedését a művészetek világába?

A kötetben megjelent írások olvasói rádöbbenhetnek, hogy a múltbeli társadalom megjelenítéséhez, konstruálásához elengedhetetlen a „nagy-politkán”, a politikatörténeten túli vizsgálódás. És hogy mennyire fontos annak nyomon követése, értelmezése, hogy miképpen befolyásolták a politikai fordulatok a művészeteket – köztük a politikának financiálisan és ideológiailag különösen kiszolgáltatott színházat –, illetve a színház hogyan hatott vissza a (kultúr)politikára előadásai és alkotói révén. Hiszen a totalitárius rendszerekben a művészet és a politika között állandó kapcsolat van: a színházi szereplők, ha akarnák, sem vonhatnak ki magukat a politikai-ideológiai befolyásolás hatása alól. És így volt ez Magyarországon is, ahol a kommunista hatalomnak az élet minden szegletére kiterjedő térfoglalásába a kulturális szféra strukturális átalakítása szintén beletartozott – a színházi világ átformálásáról több írás szól a kötetben. Miként arról is, hogy a politikai irányítás változásai következtében a színművészet szereplőit hol hosszabb, hol rövidebb pórázra engedte a hatalom, de a kötöttség a pártállami évtizedek alatt végig megmaradt. Ráadásul a szocializmus évtizedeiben még a nem cselekvés, a másként cselekvés is politikai felhangot kapott, amire a kötetben a kom-

munista hatalom kiépülésének, illetve a hetvenes, nyolcvanas évekbeli gyengülése időszakának színházi történéseit felelevenítő két tanulmány emlékezteti az olvasót.

A kötet 1956 jegyében készült. A 2006-os jubileumi évet a Bajor Gizi Színészmúzeumban kiállítás és a hozzá kapcsolódó rendezvények tették emlékeztetéssé, többek között az a beszélgetés (résztevői: Eörsi László, Gajdó Tamás, Gyáni Gábor, Hanák Gábor, Sipos Balázs és Szokolczai Attila), amely – tágan értelmezve a színház és 1956 kapcsolatát – a fikció és a történelem összefüggésében vizsgálta a világ figyelmét felkeltő magyar történelmi eseményt. Ennek szerkesztett változatával „indul” a kötet. A kiállításhoz kapcsolódik a *Múltnak kútja. A kortárs történettudomány szempontjai és az 1956-os forradalom és szabadságharc* című írás is, amely elméleti megalapozása egy nagyobb dolgozatnak. (Ennek forrásbázisa, szöveges és tárgyi-vizuális prezentációja látható volt az említett ötvenhatos kiállításon – ez többek között a tanulmányíró munkája volt –, amelynek a kiállítási térben elhelyezhetőnél jóval több dokumentumot és információt tartalmazó változata elektronikus adathordozón is megjelent.) Czékmány Anna írásának fő kérdése: hogyan lehet a nyugati történelemtudományban évtizedek során felhalmozódott, olykor egymással is vitatkozó új elméleteket, meglátásokat magyar politika- és színház-történeti témára alkalmazni? Ez azért is különösen fontos és érdekes, mert 1956-ban a színház funkciója a forradalomban megváltozott, s hirtelen a politizálás addigi módja is jelentőségét, értelmét veszítette. Színház és politika minőségileg új kapcsolatba került egymással.

Az 1956. október 23-át követő napokban hatalmi vákuum keletkezett, amelyet csak fokozatosan töltöttek ki az új, helyi – települési, regionális és munkahelyi – forradalmi szervek. A színház hagyományos, megszokott működési rendje is felbomlott ötvenhatban: megrendezett színelőadások helyett az „élet” rendezett: kivitte a spektakulumot az utcára vagy más közösségi térbe. Ennek csak egyik megjelenési formája volt a nyilvános, többnyire amatőr szavalat – meglehetősen egysíkú repertoárral. Általában Petőfi *Nemzeti dalát* mondta el valaki, mintegy szakrális aktussá magasztosítva a spontán népgyűlést, majd a *Himnusz* és a *Szózat* közös eléneklése következett, ami 1848-as reminiszcencia volt az óhajtott függetlenség és demokrácia jegyében.

Nagyrábén például így történt: a forradalom hírére összesereglett emberek a gépállomás statisztikusáról tudták, hogy hajdanán az iskolai ünnepélyeken ő szavalt leghatásosabban a „Talpra magyar”-t, ezért tőle akarták hallani a költeményt. „Még most is ott áll előttem a kép – írja az egyik jelenlévő –, hogy támasztotta az ajtófelet a kastély előcsarno-

kában. Ott állt az ajtónál, csizmás lábait keresztbe rakta, és figyelte a gyűlés lefolyását. A felszólításra, hogy szavaljon, nagyon szabódott, de az emberek egyre jobban követelték, és utána még meg is fogták, feltették az asztalra. A csarnokban lehetünk vagy ötvenen, talán hatvanan is, de egyszerre hirtelen néma csönd lett. Csabai fenn volt az asztalon, jobb lábával előrelépett, jobb kezét, mintha kard lett volna benne, előrenyújtotta, és erős hangon, lelkesen, mélyen érzett hazafias lelkesedéssel és emberi érzéssel tele szavalta el a Petőfi örökbecsű nemzeti dalát, a Talpra magyart. Ahogy szálltak a szavak, lassan könnyes lett a szemem, és amikor széjjelnéztem, talán másoknak is. Volt, aki lopva még meg is törölte kézfejjével. Mikor pedig arra került a sor, hogy »Hol sírjaink domborulnak, Unokáink leborulnak« –, volt, aki kicsit hüppögött is.”¹

A népi színjátszás, a rituális alakoskodás formái is megjelentek ötvenhat napjaiban. Ilyennek ítéltető talán a madárijesztőre is emlékeztető szovjetkatona-korpusz konstruálása, alakítgatása a főváros forgalmas utcáján – az akciót számos fényképfelvétel örökítette meg –, vagy az utált párttitkár szekérre ültetése, traktálása és végigkocsikáztatása az egyik vidéki településen, ami a népi igazságtételi rituálé farsangi szokásokra is emlékeztető aktualizálása volt. Itt a politika a folklórral érintkezett, mintegy igazságszolgáltató, a feszültséget levezető népünnepélyé vált, míg a valódi színházban a művészi munkát váltotta fel a politikai performansz. A színház népgyűlések, politikai tanácskozások színtere lett, egyes színészek, rendezők pedig a forradalom szereplőivé váltak, mint Földes Gábor Győrben, Nagy Attila Miskolcon és Mensáros László Debrecenben.

'56 történetéhez kapcsolódik, illetve naplórészlete és a róla szóló pályakép révén e kötet egyik fő kérdése a Hont-probléma. Hont Ferencről a színházi szakma nem csak jó emlékeket őriz. Nevéről sokaknak a politikai elfogultság – kevésbé finoman: az elvakult párhűség és szektarianizmus –, valamint a szakmai dilettantizmus jut eszébe. A szegedi Dóm téren felavatott emléktáblája pedig a közelmúltban kisebb politikai-közéleti vitát kavart. A kötet dokumentálja az életútját, meg- és felmutat, s nem kíván valamiféle igazságot szolgáltatni, amikor sorra veszi életének állomásait, bemutatja sokoldalú szakmai és közéleti tevékenységét.

Hont Ferenc 1956-os évről szóló (Csiszár Mirella által sajtó alá rendezett) naplójának közreadása telitalálat. Olyan forráshoz jut általa a kor iránt érdeklődő olvasó, amelyből nem szokványos megvilágításban tárul elé az ötvenes évek mára már elsüllyedt, bár mentalitásunkban oly-

¹ Török Benjámin: *1956 Nagyrábén*. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1126. sz. életrajz.

kor még fel-felsejlő világa. Idézek néhány, ma már szinte komikusnak tűnő mondatot Hont naplójából, amelyben az a megdöbbenő, hogy írójuk szinte semmit sem érzékelt, értett azokból a földcsuszamlásszerű változásokból, amelyek Sztálin halála és az SZKP XX. kongresszusa utáni időkben a kommunista értelmiségieket megrázták: még szektásabbá, vagy éppen ellenkezőleg, lázadókká, eretnekekké tették őket.

1956 tavaszán keltek az alábbi bejegyzések: „Az Empiriokriticizmust [Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus* című művét] olvasom már nem is tudom, hányadszor. Nyugtat, jobban, mint egy detektívregény [...] Sokat olvastam. Sztálin összes műveit, ceruzával a kézben, értékelve, hogy mi a helyes akkor is, és ma is, csak a maga idejében, és mi nem volt helyes már akkor sem. [...] Tudom, szükség lenne rám, mert a kulturális területen nagy a zavar és a tájékozatlanság. A kispolgári erők támadásban vannak mindkét oldalról.” (179., 180., 185.)

1956. június 18-án jegyezte fel: „[négy nap óta] bent dolgozom a Pártközpontban [...] A Múzeumot vezetem közben tovább. Megsokszorozódott a munkám, gondjaim is növekedtek. Mégis szép és jó ez. Újból a saját területemen dolgozhatom a pártban, a pártért.” (188.)

A Szegedről indult Hont Ferenc pályája nem érthető gyökerei és fiatalkori környezete nélkül. Az 1930-as években a magyar progresszió fővonalába beilleszkedő Hont – aki Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós szellemi körében vált a színházi kultúra egyszerre hagyományőrző és kísérletező megújítójává – a második világháború éveiben a kitalizáltak közé került. Zsidó származása, amely számára nem volt fontos, ekkor bélyeggé lett. Szüleit meggyilkolták, s ő munkaszolgálatosként ment át a szovjet csapatokhoz. Hitéhsége a kommunista párt szellemi foglyává tette, s talán nem volt elég szuverén és tehetséges ahhoz, hogy folytatni tudja ifjúkori útját, aminek a körülmények sem kedveztek – elég életben maradt szegedi barátainak további sorsára gondolni. Hozzájuk hasonlóan őt is bedarálta a politika. 1945-öt követően csupán egy-két évig volt a helyén, amikor a politika még nem telepedett rá a művészetekre. Amikor a Révai-féle szovjet import, a nemzeti bolsevizmus uralomra jutott, az ortodox és a kísérletező kommunista vonal egyaránt feleslegesnek ítéltetett: és még örülhettek azok, akiket csak ideiglenesen félreállítottak, s nem kerültek börtönbe vagy a bitó alá. Hont 1956 júniusa utáni, illetve a forradalom leverését követő, rövid ideig tartó kiemelt szerepeltetése alapvetően a kommunista párt káderhiányából fakadt: a Nagy Imre-i „új szakaszt” megtorpedózó rákosisták 1956 nyarán, illetve Kádárék 1957-ben nem sok olyan értelmiségit – mondhatni: balekot – találtak, aki őszinte hittel és illúziókkal telve állt melléjük.

Végezetül egy-két apróság. Jó, hogy – a lejegyzett beszélgetés résztvevőin kívül – rövid életrajz is olvasható a kötetben szereplő írások szerzőiről, az azonban kifogásolható, hogy nincs a könyvben névmutató. Megkönnyítette volna az olvasást, ha a lábjegyzetek – amelyekből egyes írásokban rengeteg van – nem a szövegek végére, hanem a lap aljára kerültek volna. Am mindent összevetve: fontos, érdekes, számos vonatkozásban megkerülhetetlen kiadványt ajánlhatok a múlt századi színház-történet és tágabban a 20. század politika- és kultúrtörténete iránt érdeklődők figyelmébe.

Standeisky Éva

Humor a röplapokon *

A forradalmi napok Balatonendréd nemzeti bizottságának tagját, Kovács G. Istvánt is meghílették. Ironikus sorai fél évszázad múltán egy dokumentumgyűjtemény címeként éledtek újjá: „*Megy a rendszer, jön a rendszer, majd megalandul az ember...*” Bizony, előfordul az ilyesmi – mondhatnánk egy vállrándítással, ha nem lenne az alcím, ami már jobban eligazít bennünket: *'56 röplaphumora*. Tehát végre egy kis vidámság, nevetés az évfordulós dömpingben? Nem egészen. A címlapválasztás – egy rajz, amelyen a palackból kiszabadult szellem (egy szovjet katona) fegyvert fog az őt kiszabadító emberkére (Kádár Jánosra?) – azt sugallja, hogy az összegyűjtött dokumentumok korántsem derűsek, a forradalom leverését követő dermedtség és félelem légköre nem kedvez a nevetésnek, esetleg a fekete humornak.

A forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából számos dokumentumközlés látott napvilágot. Ebben a sorban úttörő vállalkozásnak mondható a Napvilág Kiadó gondozásában megjelent kötet, amely a forradalom és szabadságharc sajátos emlékeinek bemutatására vállalkozott. Horváth Julianna a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár gyűjteményéből negyvenkét olyan röpiratot és aprónyomtatványt válogatott, amelyek a politikai humor eszközeivel írják le az ötven évvel ezelőtti eseményeket.

A szerkesztői bevezetőben – bírósági iratokból megismert esetek alapján – áttekintést kapunk a röplapok változatos előállítási módjairól és

* HORVÁTH Julianna (szerk.): *„Megy a rendszer, jön a rendszer, majd megalandul az ember...” '56 röplaphumora*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 112 p.

terjesztéséről. Papír, ceruza, esetleg írógép, indigó, továbbá ötlet és elszántság kellett hozzá. A házfalakra másolták, ragasztották, postán vagy személyesen terjesztették. És kik csinálták? Mindenki és bárki. Az illegálisba vonult szabadságharcos, a diák, az egyszerű hétköznapi ember, vagyis azok, akik még '56 végén is bíztak valamiben, hittek a forradalomban – vagy éppen a másik oldalról a kormány politikája mellett elkötelezett párttag. És ez a tevékenység bizony sokszor nem is volt veszélytelen vállalkozás. A begyűjtött vicceket, lefoglalt humoros röplapokat, följegyzéseket ugyanis – mint súlyosbító körülményt – előszere-ttel használták fel a forradalom leverését követő büntetőperekben. Például – tudjuk meg a kötetből – Roszner István hatvanéves rokkantnyugdíjast, aki a kórházban forradalmi naplóját és a *Magyar csecsemők* címet viselő rölapot kórházi ágya mellett, vagyis „bárki által hozzáférhető helyen” tartotta, három év börtönbüntetésre ítélték.

A tudományos munkát, a sajtó alá rendezést nyilvánvalóan nehezítette, hogy a rölapok készítőjét-készítőit, keletkezésük idejét, körülményeit nem, vagy csak néhány esetben lehetett azonosítani. Ebben közvetett segítséget nyújtottak a levéltárban őrzött bírósági iratokban található adatok, illetve maguk a rölapok, azok tartalma.

A dokumentumok nagy valószínűséggel 1956 júniusa és 1957 márciusa között születhettek, és a kötetben keletkezésük sorrendjében követik egymást. A könyv páratlan oldalain a rölapok fakszimile formában, szemben, a bal oldalon szöveges formában jelennek meg. A szerkesztői magyarázat szerint a könnyebb olvashatóság érdekében gépelték le a szöveges részeket, bár ezt csupán egy-két, valóban nehezen olvasható rölap teszi szükségessé. Viszont érthetetlen, hogy nem egy esetben miért csak a dokumentum valamely kiragadott részét közzölték gépelt formában, szinte pontosan azoknál, ahol a teljes eredeti dokumentum nehezen silabizálható ki. A páros oldal alján szerepel a pontos levéltári jelzet, az irrattani meghatározás, az őrzési hely, a rölapra utólag ráírt kézírásos megjegyzések, a szövegváltozatok lelőhelyei, s az első forrásközlés esetleges bibliográfiai adatai is. A feldolgozás egzaktságához viszont feltétlenül közölni kellett volna a rölapok eredeti méretét is. A rölapok tartalmát, keletkezését, utóéletét magyarázó kommentárok szintén ezen az oldalon találhatóak. A rölapok számtalan utalása, részlete lehet értelmezhetetlen a forradalom után született nemzedékek számára, így a magyarázatokra szükség van, ám sok esetben érthetetlen, miért épp arra a részletre esett a szerkesztői választás, és miért nem másra, többre. Természetesen mindent nem lehet elmondani ezekben a jegyzetekben az ötven évvel ezelőtt történelekről, de nehezen védhető, hogy például a feltehetően a Pécsi Or-

vostudományi Egyetem hallgatói által fogalmazott *Műsoros esttel* kapcsolatban miért csupán a mecseki láthatatlanokról szól a kommentár, és miért nem inkább a szöveg más utalásait értelmezi? Vagy *Az évad új bohóca*, azaz Kádár János nevében írt versike esetében miért csak a decemberi nőtüntetést kell megvilágítani és azt például már nem, hogy a szovjet hatóságok diákokat is deportáltak a Szovjetunióba?

Nézzünk most néhány dokumentumot! A kiadvány első röplapja Münchenben készült, jó néhány héttel a forradalom kitörése előtt. Narancs-sárga alapon egy grafika látható, amely a ledőlő, darabjaira hulló Sztálin-szobrot ábrázolja, mintegy előrevetítve a gyűlölt jelkép későbbi sorsát. Az összeomló agyagkolosszus darabjai fejen találják a menekülő Rákosit. A kép alatt Karády Katalin nagy, szerelmes slágerének örök közhelye olvasható – „Hiába menekülsz, hiába futsz, a sorsod elől futni úgysem tudsz! Mert sorsunk nekünk és végzetünk, hogy egymásért szenvedünk...” –, az ábrázolással együtt természetesen egészen más értelmet nyerve.

Az egyik, október 23-án született röplap egy gyászjelentés, amely abban a reményben íródott, hogy a forradalommal végre örökre eltemetik a Rákosi-korszak rettegett normarendszerét. A sok nyelvi leleménnyel megfogalmazott szöveg Szipolyozó János és Hajcsár Mária gyermekének, Norma Jánosnak a temetéséről értesít.

Egy-egy röplapot több szövegváltozattal is terjesztettek: ilyenek többek között a *Szózat* és a *Mi atyánk* különböző parafrázisai. Ez utóbbinak két variációját – több más gúnyvers mellett – Győri László hasonló, bár inkább az irodalomra fókuszáló nagyszerű összeállításában is olvashajuk (*Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. Magyar Napló, Budapest, 2006.).

Hatásos terjesztési mód volt, amikor a röplapokat sokszorosításuk után megbízható címekre levélben küldték tovább, kérve a címzetteket, hogy ők is másolják le, aztán továbbítsák. Ezen a módon juttatták el sokakhoz például a *Ludas voltál Mátyás satirikus hetilap* több változatát.

A kádári vezetés is tisztában volt vele, hogy a röplap hatékony politikai propagandaeszköz lehet, így az első pillanattól kezdve hangsúlyt helyeztek rá, hogy ilyen módon és kellő számban jussanak el az emberekhez a konszolidációt elősegítő sokszorosított üzenetek. Néhány ilyen, a forradalom leverése után keletkezett kormánypárti röplap is helyet kapott a kötetben. A dokumentumok ötödét feltételezhetően a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány adta ki, néhányat meg az MSZMP egyik budapesti szervezete készített. Ilyenek például a munkástanácsokat lejárató vagy a munka felvételére mozgósító röplapok, illetve a rémhírterjesztőknek gúnyolt embereket ábrázoló rajzok. Ezek a dokumentumok kivitelezésük

ben sokkal professzionálisabbak, mint spontán módon előállított elődeik: látszik rajtuk, hogy nyomdában, nagy példányszámban készültek.

„A 20. század borzalmai, értelmetlensége a satíra, a groteszk és az abszurd eszközeivel írható le a legjobban, miközben a humor – átmeneitelen – fel is szabadítja mesélőjét és hallgatóját” – olvashatjuk Farkasházy Tivadar kedvcsináló előszavában. Anélkül, hogy a fenti bölcs megállapítással vitatkoznék, szükségesnek tartom leszögezni: ezek a hirdetések, csasztuskák, kérdés-feleletek mára jócskán megkoptak, megporosodtak, az új rezsím propagandatermékeit meg egyszerűen szánalmasnak érezhetjük. Mégis fontos, hogy megismerjük őket, hiszen ezek a szarkasztikus rölapok jól érzékelhető módon tükrözik a kor és a benne élő emberek hangulatát. Fontos munkát vehetünk tehát a kezünkbe. Kétségkívül a szerkesztői alaposságot dicséri az annotált névmutató – amely segít a kötetben szereplő személyek azonosításában – és a rövidítés-, valamint az iratjegyzék is. Hiányérzetem főként abból adódik, hogy a kötet csak a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár gyűjteményéből válogatott. A forradalom és szabadságharc folklórja nyilvánvalóan kevésbé dokumentált, de ennél minden bizonnyal több anyag, több dokumentum áll rendelkezésre. Érdemes lenne őket minél előbb felkutatni, összegyűjteni és közzétenni! Mint ahogy tette ezt például Tischler János 2003-ban, amikor bírósági iratok között talált rölapokat publikált *Néphumor 1956. november 4. után* címmel. (*Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 3.)

A „*Megy a rendszer, jön a rendszer, majd megbolondul az ember...*” a kezdet nehézségeit magán viselő, de fontos lépések egyike azon az úton, amely 1956 folklórnak, „népköltészeti” emlékeinek feltárásához, megismertetéséhez vezet.

Kőrösi Zsuzsanna

Az 1956-os forradalom nemzetközi sajtója *

A forradalom ötvenedik évfordulóján három olyan kötet is megjelent, amelyek a külföldi újságok reakcióit foglalják össze. Három különböző műfajú, nem egyformán alapos kötettről van szó, amelyek korántsem tö-

* TISCHLER János (szerk.): *Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban. Válogatás.* 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 395 p.; ANDERLE Ádám (szerk.): *A magyar forradalom és a hiszán világ, 1956.* SZTE BTK Hispanisztika Tanszék, Szeged, 2007. 173 p.; VLADIMIR POPIN: *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében.* Fórum Kiadó, Újvidék, 2006. 251 p.

kéletesek, de a maguk területén nélkülözhetetlenek. A *Budapestről jelentjük* – az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban általános, rendkívül gazdag, enciklopédikus jellegű, de egy hatalmas forrásanyag behatárolt részéből történt válogatás. Vladimir Popin kötete, az *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében* egy olyan ország sajtójára koncentrál, amelyre az előbbi kötet (talán nyelvi okokból) nem fordított elég figyelmet. Ez a kötet viszont nem forráskiadvány, hanem a tanulmánykötet, a sajtóbibliográfia és a cikkismertetések, idézetgyűjtemények egyvelege. *A magyar forradalom és a hiszán világ 1956* című tanulmánykötet egy egzotikus, lényegében ismeretlen világba kalauzol el bennünket.

A *Budapestről jelentjük* kronológiai sorrendben közli a külföldi lapok cikkeit a magyarországi eseményekről. Elsősorban amerikai, angol és francia lapokat szemlél, de erőteljesen jelen vannak a lengyel, kissé alul-reprezentáltan a német és svájci lapok, továbbá a szocialista országokban élő határon túli magyarok lapjai és a *Pravda* cikkei. Kritikaként megemlíthető, hogy a szintén fontos olasz és osztrák napilapok, továbbá a szocialista szatellitállamok többségi sajtója hiányzik.

Az első nap eseményeivel kapcsolatos cikkek között kapnak helyet az előzményekkel foglalkozó írások. Ezen írások három kategóriába sorolhatók. Az amerikai lapok elsősorban az általános elemzésekben foglalkoztak Magyarországgal, mint a „kelet-európai erjedés” egyik, de nem fő színterével. A *New York Times* október 23-i elemzése (25.) még elsősorban Lengyelországot és Gomulját említette a szovjetellenes, Moszkvától elszakadni vágyó erők legjelentősebbikéiként, és csak mellékesen azt: az oroszok sztálinista reakciói „talán Magyarországot is a szovjetellenes tömbbe taszítják” – ami jól mutatja, hogy a nagyvilág (konkrétan a vezető amerikai napilap politikai elemzői) még a forradalom előestéjén sem számított Magyarországon jelentősebb társadalmi robbanásra. Megtudhatjuk, hogy az amerikai lapokat elsősorban a „szenzációs” események érdekelték (például Rajk és társai újratemetése), és általában is egzotikus világként tekintettek (és így is ábrázolták) a vasfüggönyön túli szörnyű világra.

Az első újságcikk a kötetben egy bostoni amerikai lap cikke arról, hogy Nagy Imrét visszavették a párt soraiba. A cikk (amely a tény közlése és nyugati jegyzése miatt kerülhetett a válogatásba) egy fontos és a nyugati lapokra jellemző jelenségre irányítja a figyelmet. A lap ugyanis forrásként a jugoszláv *Borbára* hivatkozott és közölte: budapesti sajtóforrások mindezt nem erősítették meg. (13.) Vagyis a nyugati újságok számára Magyarország több szempontból is zárt világ volt. Ehhez képest igazi kuriózum a *Times* cikke, hiszen a cikkíró személyes tapasztalatai alapján tudósított az itteni helyzetről. Az írás a forradalom kitöré-

se előtt egy nappal jelent meg (22.), és szociológiai szempontból is értékes forrás, lévén a mindennapi életről tudósít. A cikk (élmény)beszámoló a budapestiek életkörülményeiről, a nyugati olvasó számára megdöbbenőnek szánt összehasonlításokkal: a nők is dolgoznak, helyettük – úgymond – az állam neveli a gyermekeket, még lovas kocsik járnak az utakon, a babakocsiból csak egyfajta lehet vásárolni, van árú a piacon, csak az embereknek nincs pénzük megvenni, silányak a ruhák, romos a város, de az emberek kedvesek, és „a vasfüggöny mögött oly régóta elzártan élő magyarok mennyire patetikusan vágynak arra, hogy más országgal kapcsolatba lépjenek”.

A Magyarországról szóló újságcikkek sajátos darabjait jelentik a különböző lengyel lapok írásai. Az október 23-a előtt keletkezett és a kötetbe került mindkét cikk a magyarországi változások iránti szimpátiáról tanúskodik. Ráadásul olyan, az országban hosszabb időt eltöltő, a dolgok mélyére ásó újságírók munkáiról van szó, akik – mivel hasonló világból érkeztek – értették a folyamatokat. Ők a belpolitikai helyzet elemzésekor, mintegy igazolásként, párhuzamot vontak a magyarországi és a lengyelországi demokratikus-szocialista törekvések között. A *Sztandar Młodych* tudósítója egyértelműen a politikai erjedés szellemi hátterére volt kíváncsi: eljárt a Petőfi Kör vitáira, tisztában volt az egykori NÉKOSZ-mozgalom jelentőségével. (16.) E lengyel lap egy másik munkatársa lesújtó kritikával illette a baráti országokról szóló tudósítások – a hamis udvariasságból addig következő – stílusát: „A népi demokrácia országaiból érkező sajtóhíradásokat egészen a legutóbbi időkig az unalom, a szürkeség és a bikkfanyelv jellemezte.” (20.)

A kötetben többször szereplő lengyel lapok a hazai történések fényében számoltak be a forradalom eseményeiről. Az *Express Wieczorny* például így: „... a véres budapesti zavargások, amelyek megzavarták a nálunk nagy rokonszenvvel figyelt demokratizálás folyamatát, magát a folyamatot nem szakították félbe.” (80.) A *Trybuna Ludu* 28-án aggódva, de általános szimpátiával írt a magyarokról. Hangsúlyozta, hogy bár a felkelők közé felelőtlen és reakciós elemek is vegyültek, de Magyarországon a nép mozdult meg. A cikkíró súlyos leegyszerűsítésnek nevezte, hogy a szocialista sajtó (lásd később) ellenséges ügynökségek művének tartja és ellenforradalomnak nevezi a népmozgalmat – amelyet felkelésként definiált –, és remélte: megmarad Magyarországon a népi hatalom, és a magyar vezetők levonják a helyes következtetéseket a hibák kijavításához (120.).

Külön kategóriát alkotnak a szomszédos országok magyar lapjai, amelyeknek cikkeire mintha a nemzetiségű alapú félelem is jellemző lett volna.

Arra gondolok, hogy a zsurnaliszták – mintha kompenzálni igyekeznének valamit – a szocializmus melletti erőteljes és túlzó hitnyilatkozatokat tettek (például az *Új Szó* egy, az ötvenes évek sajtójára jellemző „hangulatinterjújában” a magyarlakta Ógyalla traktorosai hitet tettek szocializmus mellett [77.]). Ráadásul felfedezhetjük a többségi nemzet félelmét is saját magyar állampolgáraitól, és a pártvezetők félelmét az esetleg közvetítésükkel beszivárgó forradalmi eseményektől – és a revíziótól.

Figyelemre méltó a romániai *Előre* 28-ai tudósítása. Eszerint Budapestet huligánok, ellenforradalmárok, rablók dúlják, és megjelentek azok, akik restaurálni akarták a hárommillió koldus országát. A lap ment talán legtovább annak a nem létező hősiek harcnak az ecsetelésében, amelyben a felfegyverkezett magyar munkásság és katonaság összefogva védi az ellenforradalmároktól a szocializmust. A cikk lényege azonban a következő: „Az ellenforradalomnak nincs nemzetiisége, az ellenforradalom minden szocializmust építő nép esküdt ellensége. [...] A Román Munkáspárt vezetésével, országunk dolgozó népeinek soraiban a romániai magyar lakosság [...] folytatja szocialista társadalomépítő munkáját [...] Románok, magyarok egyaránt felidézik a fasizmus, a horthysta, antonescus uralom népellenes garázdálkodásait.” (127.)

A legnagyobb nyugati lapokat a (már említett és indokolható) felkészületlenség jellemezte. Ezt mutatja, hogy miközben 21-én Szegeden vagy 22-én Budapesten már történtek hasonló események, a 23-ai *New York Times* – a *Győr-Sopron megyei Hírlap* írására hivatkozva – szenzációk hírként „csak” azt közölte, hogy Győrben, egy értelmiségi gyűlésen a szovjet csapatok kivonását követelték és kifejtették, hogy kínai, lengyel, jugoszláv mintára nemzeti jellegű szocialista berendezkedésre vágnak (26.). A 24-ai *New York Times* már nagyjából hűen írta le a nap történéseit – viszont az esti eseményekkel kapcsolatban zavar és információhiány fedezhető fel. A lap azt írta például, hogy a felvonulók pontjaikban követelték a Sztálin-szobor eltávolítását „az egyik budapesti térről” – a szobor ledöntése azonban kudarcba fulladt (28–30.).¹ A lapban ehhez „kapcsolódóan” másnap arról (is) írtak, hogy a Magyar Rádió adásain kívül tulajdonképpen nincsen más rendelkezésre álló hírforrás – azaz a publicisztikáikat, elemzéseiket igen gyér és egyoldalú információk alapján próbálták elkészíteni a munkatársak (36–37.).

¹ A Magyarországon október–novemberben működő tudósítókról lásd MOLNÁR János: *Külföldi tudósítók az 1956-os forradalomban*. http://server2001.rev.hu/msite/display_item.asp?id=2&act=tu. (Utolsó letöltés 2007. december 8.)

A *Washington Post* (amely a hírügynökségi jelentéseket jelölte meg forrásként) írásaiban hasonló a zavar. A 24-ei beszámoló címében valószínűleg összekeveredett a Sztálin-szobor ledöntéséről szóló információ és a Rádiónál kirobbant harcokról szóló hír, hiszen azt írták: „Visszaverték a Sztálin-szobor lerombolására készülő budapesti tömeget.” (30–32.) Ráadásul a lap furcsa módon a szocialista országok sajtóforrásaira hivatkozott – talán emiatt vannak olyan meglepő megjegyzések a cikkben, mint például: akkor halt meg egy tüntető, „amikor a rendfenntartók tüzet nyitottak, hogy megállítsák a lázadó csöcseléket”!

A lap egyik 25-ei írásában egyértelműen utalt az információhiányra, amikor azt írta: „...jóformán valamennyi információ Bécsen keresztül fut be hozzánk, ahol a határon átjutók értesüléseiből rakják össze a híreket.” Ez a probléma egyrészt magában a cikkben is látszik (45–46.), másrészt egy másik írásában is, amely jól szemlélteti: ha az újságírónak nincsen információja, akkor annak hiányában gyártja dolgozatát. Azt próbálták ugyanis drámai stílusú szövegben „bemutatni”, hogy mi is játszódhat le a Kremlben a szovjet vezetők között. (46–48.) E színmű egyik fontos pillanata, amikor bejelentik: Nagy Imre a szovjet haderő és légierő bevetését kérte a Szovjetuniótól. Ennek a „hírnek” a kötetben felbukkanó forrása a *Christian Science Monitor* 24-ei írása: szerzője szerint Nagy Imre parancsára vetették be Budapest utcáin a szovjet tankokat (32–33.).

Az angol napilap, a *Times* máshogy működött. Egyrészt a konzervatívabb újságírói szabályokra tekintettel hangsúlyozta: nem lehet tudni, mi történik Magyarországon a késő esti órákban. Másrészt 25-én nem feltételezte Nagyról, mint az amerikai lapok, hogy egy rosszindulatú (báb)figura, hanem csak azt, hogy nehezen uralja a helyzetet (49–51.). A *Le Monde* pedig azzal tűnik ki, hogy már a forradalom második napján volt kapacitása arra, hogy összehasonlító elemzést végezzen a magyarországi és lengyelországi események más-más forgatókönyv szerinti alakulásának okairól, amelyeket a magyar vezetés alkalmatlanságában, a helyzet rossz kezelésében találtak meg (51–53.).

Érdekes forrás a nyugat-európai kommunista sajtó. A *L'Humanité* kommentárja például talán az első, amely (a forradalom másnapján!) „megelőlegezi” a későbbi kádári propagandaelemeket. A cikkben megjelennek a Vatikán utasítására cselekvő konzervatív egyházi körök, felbukkan a nemzetközi kapitalizmus, amely arra költi a pénzt, hogy bomlassza a szocialista országok belső rendjét, s szerepet kaptak „a régi keletű ellenséges erők, amelyek nem törődtek bele a kapitalizmus fel számolásába”. (54–56.) Akárcsak az MSZMP későbbi magyarázatában,

a párt hibás (főként gazdaság-) politikája itt is csak marginális ok. Ráadásul már itt megjelenik ellenforradalom fogalma.

A kötet talán egyik legfontosabb forrása a TASZSZ október 24-ei közleménye alapján *másnap* megjelent *Pravda*-cikk. Mivel a szovjet hírügynökség nem az újságírás szabályai szerint működött, hanem propagandaközpont volt, inkább az események kezelésének előírásaként kell értelmeznünk a szöveget. Ez pedig veszélyes műfaj, hiszen az anyag megfogalmazóinak a valós történésektől el kellett rugaszkodniuk, jövőbeli, remélhetően bekövetkező, elvárt eseményeket is hírként kellett közölniük. A „tudósítás” szerint Budapesten „népellenes kaland” zajlott, amelyben „reakciós szervezetek ellenforradalmi lázadás kirobbantására tettek kísérletet”. (58.) Ezt egy nap alatt felszámolta a magyar hadsereg, a magyar kormány által felkért és a Varsói Szerződés alapján ott állomásozó szovjet hadsereg, továbbá a felháborodott és felfegyverkezett munkásság. Népellenes reakciós szervezetek, fasiszta pribékek, a külföldi reakciós erők bujtogatása, előre kiképzett és felkészült csoportok utcán történő bevetése, üzletek kifosztása, közintézmények és üzemek elleni véres támadások – mind a későbbi, a megtorlás idején használt kádári retorika elemei lesznek majd. Viszont három nappal a forradalom kitörése után a *Pravda* már csak egy rövid TASZSZ-tudósítást közölt, amely szerint Budapesten már minden „rendben van”: működnek a közüzemek, termelnek a kenyérgyárak (82.). Mindezt azon a napon, amikor Budapesten sortűz dördült el a Kossuth téren és ebből szovjet katonák is kivették a részüket.

A korábbiakhoz képest meglepőnek mondható az október 28-án megjelenő *Pravda*-cikk terjedelme és tartalma. Az addigi rövid írások után, amelyekben apró-cseprő népellenes kalandokról és azok felszámolásáról-megszűnéséről tudósítottak, áttekintést adtak az eseményekről. Nagy Imrét és Kádár Jánost idézve ismertették az eseményeket. Az újság azt hangsúlyozta, hogy mindkét nyilatkozó szólt az események ellenforradalmi jellegéről, de azért arra is kénytelen volt magyarázatot adni, hogy Nagy és Kádár szerint az elégedetlenségnek volt alapja, az emberek elkeseredésének volt oka, és a helyzet valóban rossz volt Magyarországon. A *Pravda* ezzel összefüggésben azt írta: „Alapos munkára van szükség, hogy eltüntessük ezeket a hibákat, megszüntessük a nehézségeket, hogy tovább növekedjen a magyar nép anyagi jóléte, és hogy gazdasági és egyéb területeken eleget lehessen tenni a magyar nép igényeinek.” A lényeg azonban a lap szerint az ellenforradalom volt, amelyet a nyugati kormányok és titkosszolgálatok pénzelték, láttak el fegyverrel, készítettek elő ügynökök tömegének Magyarországra küldésével – az el-

lenforradalom, amelyet horthysta tisztek irányítanak. (A „népellenes kaland” és a szervezett, felfegyverzett földalatti mozgalom közötti elentétet értelemszerűen sosem magyarázta el a lap.)

*

A szöveggyűjtemény tehát azért is hasznos olvasmány, mert megbizonyosodhatunk arról, hogy meglévő részinformációkból, a legkülönbözőbb okok miatt milyen téves és/vagy helytelen képet alkotott a sajtó mindarról, ami október 23-a körül és után Budapesten és Magyarországon történt. Továbbá mert szinte napról napra követhetjük a főbb nyugati lapok cikkeit, láthatjuk véleményformáló tevékenységük tartalmának változását, illetve azt, hogy melyik lap rendelkezett pontosabb információkkal, melyik vont le a meglévő kevés információból helyesebb következtetéseket. Megítélésem szerint a legjobban a már említett nagy tekintélyű *Le Monde* „teljesített”, amelynek pedig csak a hónap végén érkezett meg tudósítója Magyarországra.² És talán általában is elmondhatjuk, hogy a francia lapok rendelkeztek a legfrissebb és talán a legalaposabb információkkal. Ezért cseppet sem meglepő, hogy a nyugati sajtóban a *Le Figaro* „rehabilitálta” Nagy Imrét a szovjet csapatok behívása ügyében. 28-án azt írta: „Az új miniszterelnök személyesen kötelezte el magát, hogy tárgyalásokat kezd Moszkvában a szovjet csapatok kivonásáról. A sztálinista Gerőt – aki megpróbálta Nagy Imrere hárítani a felelősséget a Vörös Hadsereg behívásáért, jöllehet a harcok kezdetén maga kérte az oroszok segítségét – leváltották.” (103.) Itt említhetjük az elemzéseiben tárgyilagosnak tekinthető *Time* is. Újságírói, szerkesztői (mint például egy 29-ei írás mutatja [140–142.]) átlátták a helyzetet, átértézték, hogy a komoly politikai erők nem visszarendeződést akarnak a kapitalizmusba, hanem egy számukra ismeretlen modellt megvalósítani (ha egyáltalán lehet tudni, hogy mit akarnak).

Az amerikai orgánumok viszont folyamatosan közöltek meglepő híreket. A *New York Times* 27-én például arról írt, hogy a kommunisták lámpavasra akasztanak fel és erkélyekről dobnak le forradalmárokat. Ugyanakkor találni a lapban szellemes és a történeket érdekesen magyarázó írásokat is. Ugyanebben a számban például Harry Schwartz a szocialista ifjúságnevelés kudarcának nevezte 1956-ot. Mint írta: „Az utóbbi két hét lengyelországi és magyarországi eseményei gyászos ta-

² MOLNÁR János: i. m.

nulsággal szolgálnak a szovjet vezetőknek: tizennégy éven át tartó törekvésük, hogy kineveljenek egy új, hithű kommunista nemzedéket, kudarcot vallott.” (88.)

A cikkgyűjtemény tanulmányozása tehát azért is ajánlatos, mert képet kaphatunk arról, hogy miként kerítette hatalmába a politikai és az érzelmi befolyásoltság a valamikor szabad világnak nevezett országok sajtóját. Ilyen szempontból a kommunista világ sajtója sokkal tervszerűbb volt: még a gyűlölet is előre tervezett, propagandisztikus célú volt. Ezekben a szerkesztőségekben soha nem rögtönöztek: ha valamiről nem volt kész menetrendjük, központi utasításuk, akkor inkább hallgattak. Nyugaton a lapok a hír- és „szóláskényszer” nyomása alatt működnek, így ha nem rendelkeztek megfelelő forrással, alaptalan híreket közöltek, elhamarkodott, megalapozatlan és gyakran a szocialista tábor iránti gyűlölet táplálta írásokkal együtt.

„Vegyitizta helyzet” persze ritkán fordult elő. Október 29-ei számában a *New York Times* például korrigálta korábbi, Nagy Imréről kialakított képét, mivel a lap szerint már érezni: nem a győztes kommunista beszél. Nagyot a nemzeti erőnek kiszolgáltató figurának ábrázolták, és továbbra is használták a kifejezést: bábkormány (131–132.).

Az október 30-át követően megjelent cikkek információtartalma egyértelműen jobb, ugyanakkor az írások uniformizálódása is megfigyelhető – ugyanis már tömegével mozogtak Budapesten a profi tudósítók. Jelentéseik alaposak, az információkat több helyről próbálták összegyűjteni. A *New York Times* 30-án megírta például, hogy bár a magyarok még felnéznek az amerikaiakra, de csalódtak az elmaradt segítségnyújtás miatt; hogy sajtópolémiát folytatott a *Szabad Nép* és a *Pravda*; tudósított arról, hogy Kelet-Berlinben többezernyi gyertya került ki az ablakokba a szolidaritás jeleként, és hogy az erdélyi magyarok megmozdulásokat szerveztek anyaországuk mellett (156–160., 163.). Változott a lap irányvonala is. Október utolsó napján Nagy Imrét már nem a fejlődés akadályának látta és láttatta, hanem olyan embernek, aki „megadta magát a népakaratnak”. Továbbá arról írt: a „hazafias forradalom” elérte célját és többpárti választások lesznek, a sorra alakuló nemzeti bizottságokban a kommunisták kisebbségbe szorultak, és ezt alázasatosan viselik (192.). Október végén, november elején tehát az angolszász lapok győzelmi jelentéseket adtak. Ebben a *New York Times* járt az élen, amely november 2-án például megfricskázta a szovjet sajtót a (már említett) félretájékoztatás miatt, azt írva: Magyarországon mégsem konszolidálódott a helyzet, hanem többpártrendszer lesz és elszakadnak a szovjet tömbtől (244.). A *Washington Post* (kicsit korábban) azt vizio-

nálta: ha a magyar és a lengyel kísérlet sikeres lesz, az megrendíti a Szovjetuniót, és átalakítja a nagyhatalmi erőegyensúlyt (221.).

Míndeközben a lengyel lapok is egyre inkább tisztában voltak azzal, mi zajlik Magyarországon. A szimpátián alapuló féltés és aggodalom ugyan megmaradt írásaikban – de a *Gazeta Zielonogorskában* leírták például: „Magyarországon forradalom van, ahhoz a legkisebb kétség sem fér.” (207.)

A kötetből természetesen arról is képet kaphatunk, hogy miként reagált a nyugati sajtó például az olyan tragikus eseményekre, mint a Köztársaság téri lincselés. A *Le Figaro* kiemelte aényt, hogy Pedrazzini kollégájuk súlyosan megsebesült az incidensnél, amely egy „nagy színház közelében” zajlott, ahol „a felkelők éppen egy magas épületet ostromoltak”. A tudósító *Megtörtént! Saját szememmel láttam...* című november 2-ai leírása szerint: „Rémes jelenet következett. Halottak és sebesültek feküdtek mindenhol. A nép bosszúvágya természetesen elszabadult. A támadókat [!] megragadták, és helyben felkoncolták. Másokat felakasztottak a megmaradt erkélyekre. Foglyokat nem ejtettek.” (261–263.) A cikk jól mutat két dolgot: egyrészt, mint az más tudósításokból kitűnik, a nyugati újságírók lényegében természetesen vették a népharag illetén ki-törését; másrészt Pierre Macaigne nem volt tanúja az eseményeknek.

A kötet egyik érdekessége egy olasz napilap interjúja Nagy Imre miniszterelnökkel. Ebben Nagy alávaló hazugságnak nevezte, hogy ő hívta volna be az orosz csapatokat, továbbá kijelentette, hogy Magyarországot „nyugati demokráciaként, független nemzeti politikával” képzelte el, amely a saját útját fogja járni, „a magyar utat” (268.).

Kiemelhető továbbá a *New York Times* elemzése, amelynek szerzője úgy vélte: Rákosi gyűlölte az országot, mert évekre börtönbe vetették, és miután visszatért Magyarországra, bosszút akart állni. Az ilyen – úgy-mond – sérült ember nem kerülhetne vezető pozícióba. Megállapította még: „Rákosi zsidó volt, és a magyarok antiszemiták.” (309.)

November 4-e után a nyugati sajtó a legerőteljesebb jelzőkkel jellemezte a Szovjetuniót. A *New York Times* így írt: „Gyilkossággal vádoljuk a szovjet kormányt. Vádoljuk továbbá hitvány szöszegéssel és a történelem folyamán elkövetett legaljasabb csalással. Azzal vádoljuk, hogy a magyar nép ellen tegnap olyan szörnyű és gyalázatos büntetést hajtott végre, amelyet soha nem lehet majd megbocsátani vagy elfeledni.” (323.) A *Le Figaro* pedig így: „Sztálin feltámadt. Sztálin soha nem halt meg igazán. Ne legyenek kétségeink! A megtorlás nem várta magára. De a Szovjetunióra ezúttal olyan csapást mértek, amelyből sohasem fog teljesen magához térni.” (338.)

A kötetből megismerhetjük az ellenpólust is: a csatlós országok sajtójának az ellenforradalom leverése alkalmából kiadott győzelmi jelentéseit, vagy éppen a *Pravda* beszámolóját. Az újság néhány nappal korábban még arról írt, hogy Nagy kormánya a szocializmus építi, november 5-én viszont arról: „Ma reggel leverték a magyar népi demokratikus rend elleni reakciós összeesküvést. Nagy Imre kormányának, amely szabaddá tette az utat a reakciós erők és az ellenforradalom előtt, megszűnt a létjogosultsága és feloszlott.” (341.)

*

Vladimir Popin igen érdekes és értékes kötetéből az egyszerre propagandavezérelt, de azért újságszerűen működő jugoszláv sajtót ismerhetjük meg. Azt a sajtót, amely tisztességesen számolt be a magyarországi eseményekről, de amint a jugoszláv politikai szerepvállalást vagy sajátos érdeket érintő kérdésre került sor, megjelentek benne a kommunista államok propagandájára jellemző eszközök – igaz, nem a szocializmus nagy közös érdeke miatt, hanem a jugoszláv különállás által motiváltak. A szerző a belgrádi *Borba* és *Politika*, az újvidéki *Dnevnik* és *Magyar Szó* című napilapok, továbbá a *Suboticke novine*, a *Somborske novine* és a *Zrenjanin* számaiból válogatott. Külön erénye a kötetnek, hogy egyrészt a forradalmat megelőző politikai erjedéssel is foglalkozik, másrészt külön blokkot szentel a konszolidáció kezdeteinek, a Jugoszláviába menekült magyarok helyzetének, Nagy Imre kivégzésének.

A szerző, ellentétben a többi ilyen jellegű kötettel, alapos, kvantitatív és kvalitatív eszközöket felhasználó tanulmányban összegzi a jugoszláv sajtóban tapasztaltakat. Szerinte – túl azon, hogy az ottani lapok a nyár folyamán igen alaposan foglalkoztak a magyar eseményekkel – „A jugoszláv közvélemény nemcsak várta, hanem óhajtotta is az események ilyen alakulását, mert abban elégtételt is talált” (8.). Innen nézve (is) érthető, hogy Rákosi leváltása különös örömet jelentett déli szomszédunk lapjai számára. A tanulmány szerint ekkor Magyarországon szinte mindegyik újságnak volt tapasztalt, magyarul beszélő tudósítója, aki részt vett az ellenzéki megmozdulásokon, tudósított róluk, elemezte azokat.

Popin megemlíti ugyanakkor, hogy – ellentétben a korábbi aktivitással – október 24-én semmilyen hír sem jelent meg a magyar történésekről; 25-én csak az, hogy Nagy Imre lett a miniszterelnök, míg 26-án az, hogy Magyarországon rendeződött a helyzet. Vagyis a jugoszláv sajtó kívárt, mert a jugoszláv politika tanácstalan volt (11.).

A forradalom eseményeiről a lapok részletesen beszámoltak. Aki e cikkeket akarja olvasni a kötetben, csalódnai fog, ugyanis egyfajta tartalom-

jegyzékként szolgál a közel kétszáz oldalas gyűjtemény. Legtöbbször csak a cikkek címei szerepelnek (igaz, már ebből látszik, hogy mennyire foglalkoztatta a jugoszláv sajtót a magyar forradalom, hiszen egy-egy napilapszámban akár tíz-tizenöt hír is szerepelt Magyarországról), az esetek közel felében viszont a szerkesztő röviden összefoglalja a cikkeket vagy kiemeli egy-egy érdekes részletüket. Ennek a szerkesztési módnak köszönhetően a majd két évet átfogó gyűjtemény sokkal áttekinthetőbb, mint például az 1956-os Intézet kiadványa, mert abban ugyan a teljes cikkeket közölték, ám nem tudhatjuk, mi az, ami megjelent még aznap az adott cikken kívül az idézett napilapban, és így azt sem, mekkora volt az adott napilapban a magyar forradalom hírértéke. A kötet értékét növeli, hogy betekintést nyújt az újságok képanyagába, sőt közöl a magyar eseményekről megjelenő karikatúrákat is – ezek azonban a le nem fordított feliratok miatt nehezen értelmezhetők.

A kötetből több érdekesség is kiderül. A szerkesztő például összefoglaló tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy milyen visszafogottan reagált a jugoszláv sajtó, amikor az egyik délszláv diplomatát az oroszok a budapesti követség épületébe belöve megölték. Az amúgy kegyetlenül szókimondó sajtó tisztelgett a lelőtt diplomata életútja előtt, még képét is közölte, de halálának körülményeiről egyszerre sokat és semmitmondóan annyit írt: „tragikusan életét vesztette”. A szerző szerint ennek oka, hogy nem akarták az úgy kapcsán élezni a viszonyt a Szovjetunióval (13.).

A nyugati világ a jugoszláv hírügynökségtől értesülhetett Nagy Imréék kivégzéséről. A kötetből megtudhatjuk, hogy miként köszönhető ez a véletlennek és egy Miloš Ćorević nevű tudósító szemfülességének. Az újságírónak 1958. június 16-án, szokásos esti sétáján a *Népszabadság* portása (akivel jó viszonyt ápolt) adta át a lap másnap reggel megjelenő számát – talán nem is nézte, mi van benne – és ő még este világgá repíthette a hírt (15.). A szerző rávilágít arra (és ez a cikkgyűjteményből is kitűnik), hogy a munkástanácsok ügye (nem véletlenül) Jugoszlávia számára meghatározó volt, és a lapok kifejezetten ellenségessé váltak, miután Kádár a munkástanácsok ellen fordult, mert ezt a jugoszláv út elleni támadásnak vélték (23.). A cikkeket áttekinthetően egyetérthetünk a szerkesztő összegző tanulmányának végső gondolatával: a jugoszláv sajtó sokszínűen és részletesen tudósított a magyar forradalomról, „és minden félreértést kizáróan azok oldalára állt, akik abban az időben és az adott körülmények között a magyar nép haladó, szabadságszerető törekvéseit képviselték” (29.).

A jugoszláv sajtó egyébként a kezdeti semleges tudósításokon túl rendre átvette az új magyar kormány értékeléseit, és október 29-től már

„demokratikus népi mozgalomról” írt (15.). Ugyanakkor a lapok helyi tudósítói utaltak rá, hogy ebbe „ellenforradalmi elemek” is vegyültek, ám pár nap múlva az ellenforradalmárok is felkelőkké szelődültek. A november 4-ei szovjet beavatkozást és Kádár tettét a lapok nem ítélték el, hanem úgy kommentálták, hogy az stabilizálhatja a helyzetet, Magyarországot a szocialista úton tarthatja, megszüntetheti a jogos népmozgalom mellett megjelenő ellenforradalmi kilengéseket. A cikkekből kitűnik, hogy Jugoszlávia ismét kivárt: a sajtó nem is nagyon számolt be arról, hogy milyen mértékű szovjet katonai beavatkozás történt, ugyanakkor érezte a közvéleménnyel, hogy a Nyugat nyomás alatt tartja a délszláv államot, hogy ítélje el a Szovjetuniót. November 10-e után a jugoszláv újságírók elhagyhatták Budapestet, hazatértek és a harcok után megszülettek az első tudósítások is. Mindannyian kifejtették, hogy 4-e után minden kapcsolat megszakadt köztük és lapjuk között, a követségre kellett menekülniük, a magyar hatóságok nem voltak hajlandóak szavatolni a biztonságukat. Egyszóval egyértelművé vált a jugoszláv közvélemény számára, hogy Budapestet rommá lőtték valakik (arról, hogy kik, hallgattak). Ahogy a *Politika* újságírója, Đuka Julius a 11-ei lapszámban megfogalmazta: „Politikailag a magyar tömegek zavarban vannak: a kommunistákat kompromittálta a Rákosi-féle politika. Az emberek csalódtak, sokan elégedetlenek a szovjet beavatkozással. Nagynak nem sikerült, Kádárnak még nehezebb [...] Az emberek nem hisznek, semmiben sem hisznek, elkeseredettek, ezért sokan nem teszik le a fegyvert [...] A reakciós erők aktívabbak, mint valaha is.” (149.) Ugyanez az újságíró két nappal később összefoglalta magyarországi tapasztalatait. Október 30-áig jogos, a rákosista politika elleni népi düh kitöréseként jellemezte az eseményeket. Az október 30-a és november 2-a közötti időszak kapcsán írt a „fehérterror” és a „nyilasterror” megjelenésének egyes elemeiről és az utcai lincselésekről. Sajátosan jellemezte ezeket a napokat: „Olyan napok voltak Magyarországon, mintha Rákosi politikailag halott volna, Horthy pedig itt lenne a közelben...” (153.)

A kötet talán az egyik legellentmondásosabb darabja egy apró, néhány soros hírösszefoglaló. Tito pulai beszéde mellett, amiben szót sem ejt arról, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségre menekült, a *Borbában* megjelent egy kis hír arról: Kádár a magyar rádióban kifejtette, hogy Nagyék az egyik külföldi követségre menekültek. Mindezt a JKP központi lapja kommentár nélkül közölte. (Sőt korábban is megjelent ugyanitt az a magyar hír, miszerint a magyar kormány november 10-én cáfolta, hogy letartóztatták volna Nagy Imrét [146.]

November 20-án közölte a *Borba*, hogy a TASZSZ szerint a jugoszláv politika is részese volt a magyar események elfajulásának. Erre válaszul érezhetően megváltozott a délszláv sajtó hangneme. A pártlap ugyanezen számában jelent meg a hír, hogy Nagyék még november 4-én menedéket kértek a jugoszláv követségen, és most megszületett a megállapodás a két állam között: sértetlenül otthonukba távozhatnak (171.). Másnap részletesen beszámolt arról, hogy Nagyékot elrabolták a szovjetek, a magyar kormány megszegte a szavát (172.). Természetesen pillanatok alatt azt is megtudhatták az érdeklődők, hogy Nagy Imrét, politikustársait és családtagjaikat Romániába telepítették. A következő napokban már a *Borba* azt sugallta, hogy a Kádár-kormány csupán szovjet bábkormány.

Erre az időszakra is az a jellemző, hogy a lapok minderről és részletesen beszámoltak – kezdve a béremeléstől és az asszonyok tüntetésétől egészen a nemzetközi véleményekig és természetesen a jugoszláv segélyezési és menekültügyi erőfeszítésekig. December 9-én a *Borba* ismertette az MSZMP határozatát az események értékeléséről, míg a *Szabad Szó* rosszalta az ellenforradalmi értékelést, és megjegyezte, hogy nem tárták fel a valódi okokat (199.).

December 11-én már nem kertelt a *Borba* sem: beszámolt a rögtönítélő bíróságok működéséről és nehezményezte a munkástanácsokkal szembeni magyar kormányzati fellépést. A *Politika* helyszíni tudósítója pedig így írt: „A látszólagos béke és nyugalom felszíne alatt ebben a romokban heverő városban az elégedetlenség és a teljesületlen óhajok forrnak...” (201.)

1958-ban Nagy Imre és társai kivégzésének híre ismét a jugoszláv napilapok címlapjára helyezte Magyarországot. Az újságok az ítéletet jugoszlávellenes támadásnak minősítették. A *Politika* kommentárja szerint ezzel visszatért 1948–1949 szellemisége, s a magyarok ismét a Rajk-per viszonyai között élnek (249.).

A kötet különleges értéke, hogy nem csak Jugoszláviába enged betekintést: az ottani sajtó ugyanis gazdagon vett át más országokból híreket, tartott nap mint nap „sajtószemlét”. Így tudhatjuk meg például, hogy miként reagált a keletnémet pártlap Nagyék kivégzésére: eszerint bűn egy-két ember kivégzésén megrökönyödni, amikor háromezrezer embert ölt meg az atombomba, több ezren esnek el naponta gyarmati háborúkban, majdnem egymillió embert irtott ki Franco (248.).

*

A magyar forradalom és a hispán világ 1956 különböző típusú és tárgyú tanulmányokkal próbálja körvonalazni a címben szereplő rendkívül gazdag témát. A külföldi sajtó reakcióit bemutató kiadványokat

sorra vevő írásba azonban mindenképpen illik belevenni, mivel a tanulmánykötet jelentős része kifejezetten ezzel foglalkozik, illetve nagyban ezekre támaszkodva épülnek fel az elemzések.

A kötet többek között azért is rendkívül hasznos (túl például azon, hogy sajnos Magyarországon csak kevésbé ismert, „egzotikus” világba kalauzol), mert jól mutatja '56 tényleges világpolitikai súlyát – hiszen értesülhetünk például arról, hogy milyen és mekkora hír volt mondjuk a távoli Mexikóban vagy Peruban az, ami Budapesten történt.

María Dolores Ferrero Blanco *Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi visszhangja és a spanyol részvétel kérdése* című tanulmányában kezdetként maga is összefoglalja a latin sajtó megnyilatkozásait és elsősorban azt emeli ki, hogy a latin világban erős kommunista mozgalmak lapjai, így az olasz *L'Unità* vagy a francia *L'Humanité* (mint említettem) ellenforradalomról, míg az ettől jobbra álló lapok, mint például a szocialista *Franc Tireur* szovjet agresszióról írt. Lénárt András írása az Asztúria tartományban tapasztaltakat vizsgálja. Szerinte egy demokraciadeficitos országban, mint a korabeli Spanyolország, különösen érzékenyen kezelték a magyar forradalom ügyét. A *La Voz de Asturias* című liberális napilapot vizsgálva felhívja a figyelmet a kezdeti bizonytalanságra, az október 26-a után megjelenő antikommunista jelzőre és a nyugati lapokban is tapasztalt túlzásokra (ilyen volt például a budapesti utcákon heverő több ezer holttestről szóló beszámoló). A kommentárok szimpátiát próbáltak kelteni a magyar nemzet iránt és gyűlöletet a Szovjetunióval szemben. Egy kiragadott kommentár szerint: „A Magyarországon folyó barbár harc egy leküzdhetetlen népi érzést tár fel: egy kudarcba fulladt politikai rendszerrel szemben táplált ellenszenvet. Egy nép elkeseredett harca, hogy felszabaduljon és visszanyerje az évekkel ezelőtt elveszített becsületét.” (89.) (Mindez talán furcsa egy olyan országban, ahol szintén elnyomó rendszer működik.) Az antikommunizmus persze kötelező elem volt Franco diktatúrájában – s innen nézve érthető a lap által használt párhuzam is: a magyar forradalom leverése során tapasztalt kegyetlenség „csak az 1936-os spanyolországi marxista hordáékéval hasonlítható össze” (90.). A lapban Kádár a „magyar Júdás”, a „Magyarország temetkezési vállalkozója” állandó jelzőket kapta, akit háborús bűnösnek kell bíróság elé állítani (92.). A tanulmányban idézett cikkrészletek további jellemzője azon újságírói vélemény, hogy a Nyugatnak (elsősorban a nagyhatalmaknak) kötelessége beavatkozni (88.).

A kötet ezek után a dél-amerikai visszhangot ismerteti. Kaszáné Váró Borbála írásából az argentin lapokban megjelenő cikkeket lehet megis-

merni – igaz, csak a magyar nagykövet jelentései alapján. A nagykövet a fasiszta nemzetközi összeesküvés és uszítás eszközeként tartotta a kormány által ellenőrzött írott sajtót, amely hamis híreket közöl és uszítja az argentin közvéleményt. (111.) Jancsó Katalin a perui sajtóviesszhangról tudósít a ma is legjelentősebb konzervatív napilap, az *El Comercio* és a korszakban szintén meghatározó *La Crónica* alapján. A két újság meglepően friss volt: már október 21-én jelezték, hogy Szegeden diákmegmozdulás lesz, másnap pedig címlapon számoltak be arról, hogy a „vörös kormány” ultimátumot kapott az egyetemistáktól. Október 24-étől december végéig főcímekben, akár az első oldalon, napi hat-hét cikkben számoltak be a magyar eseményekről. A forradalom mellett állva gyakran a tájékoztatatlanságból eredő, de lehet, hogy hatásvadász célokat szolgáló túlzó megállapításokat tettek (például az áldozatok számáról vagy a megtorlások mértékéről).

Szente Varga Mónika a pueblai *El Sol de Puebla* című napilap cikkeit tekinti át a mexikói visszhangról írott tanulmányában. A küzdelmet ebben a spanyol nyelvű országban is heroizálták (ennek igazolására a szerző néhány cikkcímet hoz: „Vörös árulás”, „Egész hatvanöt65 ezer magyar áldozatról írtak). Nem elhanyagolható, hogy a tanulmány szerzője megpróbál egyfajta elemzést készíteni a cikkek hangvételéről és kimutatja, milyen nyelvi eszközökkel próbálták a közvélemény szimpátiáját erősíteni az újságírók. (Gyakran használták a harcos, a bátor és a katolikus jelzőket a magyar nemzet jellemzésére, amely azt bizonyította, hogy évszázadokon keresztül óvta Európát a töröktől.)

*

A három munka – például a célok, a módszerek különbözősége, a műfaji eltérések miatt – nehezen mérhető össze. A *Budapestről jelentjük* készítői egy fontos és elemzésre érdemes, de arra nem minden szempontból alkalmas forráskötetet készítettek. Az *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében* a „területi szűkösség” ellenére nagyobb igényű, s a másik két kötettől (illetve tanulmányoktól) eltérően az alapos elemzést is felvállaló munka. A *magyar forradalom és a hispán világ* hivatkozott tanulmányai nem egyforma értékűek. Noha némelyik szerzőt egyetlenegy cél vezette, nevezetesen a források feltárása – azaz az elemzések mélysége másodlagos volt –, a kötet sok érdekes információval gazdagítja a magyar történetírást.

Levélújság a Gát utcából, 1957*

Az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójának alkalmából számtalan, a felkelés eseményeivel, annak előzményeivel és közvetlen következményeivel foglalkozó művet adtak ki. Ezenkívül egy sor, az országból elmenekültekről és a politikai emigránsokról szóló, vagy általuk írt új, vagy újra kiadott mű is megjelent. Nem, vagy alig esett szó azonban azokról, akik a szovjetek csapatok bejövetele, a tömeges bebörtönzések és statáriumok, valamint Magyarország nemzetközi elszigeteltsége ellenére sem adták fel a harcot, vagy éppen a helyzet kiáltó igazságtalansága miatt harcba kezdtek.

Révész Béla könyve egy ilyen történetről szóló esettanulmány. Zakar Gábor harmincéves fiatalember volt, egy IX. kerületi tanulóipari otthon gondnokaként dolgozott, miközben utolsó évét végezte esti tagozaton az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem szakán. A forradalom leverése után, 1957 januárjában szamizdat lapot indított. A *Nemzeti Híradó* című, Zakar által (Kossuth kéziratos lapját idézően) levélújságnak nevezett kiadvány először ellenállásra hívott fel, majd az elmaradt második felkelés után, március végén a szerző áttért a forradalom körülményeinek, illetve különféle bel- és külpolitikai kérdéseknek az elemzésére. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának belsőreakció-elhárító osztálya már 1957 februárjában tizenkettőt elkobozott a *Nemzeti Híradó* postára feladott példányaiból, és ennek következtében a BM nyomozást rendelt el. A szerző összefoglalja a lap és a per történetét, valamint az operatív felderítő munkát. Közli a Belügyminisztérium vizsgálati dossziéjában talált anyagot, amely a levélújság 27 számából 17-et tartalmazott, továbbá iratokat a felderítés folyamatáról, Zakar „önvallomását” és az ítéletet.

A *Nemzeti Híradó* története több szempontból tanulságos és érdekes. A főszereplő – a későbbi per elsőrendű vádlottja – korábban a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalomnak és a Szociáldemokrata Pártnak a tagja volt, majd az 1948. évi egyesülési kongresszus után MDP-tag lett. A BM-dossziében talált – valószínűleg a koncepció per igényeinek megfelelő részekkel átírt és kiegészített – „önvallomása” szerint 1952 után fordult a sztálinista rendszer ellen, a jugoszláv típusú kommunizmus felé.

Zakar feltehetően a forradalomban nem vett részt, de annak hatására kezdte el a szó szoros értelmében vett szabadságharcos tevékenységét.

* RÉVÉSZ Béla: *Szerkesztőség a Gát utcában. Nemzeti Híradó, 1957–1958.* Ráday Könyvesház, Budapest, 2006. 216 p.

Hihetetlen szellemi és fizikai munka volt ez a vállalkozás. Egyedül dolgozott, illetve egyetlen társa egy – úgy tűnik, politikailag semleges – ismerős volt, aki a leveleket kézzel átmásolta. Késő éjszakáinként általában 4–5 levelet készítettek, átlagosan 10–12 címzettnek. Így egy év alatt a levélújságot mintegy 220–260 példányban juttatták el különböző címekre. A címzetteket a szerző arra kérte, hogy a levélújságot küldjék el további „hazafias érzelmű” személyeknek.

A levelek indulatosan és olvasmányosan – néhol egészen szellemesen –, logikus és világos felépítéssel taglalták Magyarország helyzetét. Zakar, úgy tűnik, teljes intellektuális elszigeteltségben fogalmazta meg elemzéseit, amelyekben – többek között – leírta, hogy a proletárdiktatúra valójában egy kommunista arisztokrácia hatalma a nyomorban élő munkások fölött. Írt a kistarcsai internáltokról és a *malenkij robotra* elhurcoltakról, taglalta Hruscsov interjút, amelyet egy amerikai televíziós társaságnak adott, a Szovjetunió külpolitikáját, a szovjet gazdaság problémáit és az itthon bevezetett áremelés indokait. („Az áremelés magyarázatára [Kádár] felhossa, hogy a kormány előzőleg felemelte a béreket. Az szinte természetes a kommunisták szemében, hogy minden általános béremelés indokolatlan” [93.]

Az 1957. júniusi levelében írottak a hidegháború egyik jellemző fegyverének hatását bizonyítják. Noha az amerikai propagandacsatornákat hallgató szamizdatosnak csaldódnia kellett, mivel az amerikaiak reakciója a magyar felkelésre nem volt összhangban az azt megelőző propagandájukkal, mégis védelmébe vette az Egyesült Államokat a Szovjetunióval szemben. 1957. júniusi levelében szinte gyermeki naivitással írt az általa képzelte amerikai társadalom felsőbbrendűségéről.

1957 augusztusában *Október tanulságai* címmel hét részből álló politikai esszé-sorozatba kezdett, mondván: „a gyalázatos kommunista propagandával szemben meg kell mutatnunk a forradalom igazi arcát. (...) A mi feladatunk a forradalom, a szabadságharc történetéből és tényeiből levonni a megfelelő tanulságokat. Nem foglalkozhatunk a forradalmat megelőző időszakokkal, valamint a forradalom összes problémáival, de okvetlenül rá kell mutatnunk azokra a legfőbb hibákra, amik a forradalom szervezetlenségéből következtek és a szabadságharc bukásához vezettek.” (117.) Ennek megfelelően Zakar írt a MEFESZ, a katonaság, Nagy Imre, Mindszenty, a munkástanácsok, valamint a parasztság szerepéről a forradalomban. Majd a megtorlással, a forradalom nemzetközi és történelmi megítélésével és tanulságaival foglalkozott. Következő leveleiben visszatért a proletárdiktatúrára mint a nemzet feletti párt és a kommunista államapparátus vezetőinek diktatúrájára, majd a szov-

jet holdrakéta körüli propagandával és a belpolitikai helyzettel, azon belül a parasztság elkeseredettségével foglalkozott. Utolsó levelében – *Március 15-e elé* címmel – a passzív ellenállás fontosságát hangsúlyozta, és azt írta, hogy március 15-ét családi hazafias ünnepséggé kell tenni. A hónap végén őrizetbe vették.

Zakar tudta, hogy az életével játszik. Újságja több számában ő maga is utalt a rendszer kegyetlenségére és az ellenállás veszélyeire. 1957. októberi egyik levelében azt írta: „Az egész országban, de főleg az ipar- és bányavárosokban a rendszer nagyarányú razziákat rendezett a forradalmárok és hazafiak összefogdosására. Országos jellegű spicli-hálózatot épített ki.” (155.) Az egyik ismerőse figyelmeztette Zakart, hogy le fog bukni, és hogy „nem ismeri a nyomozóhatóságok kiterjedt munkáját”. Ennek ellenére nem hagyott fel tevékenységével. Vakmerőség vagy bátorság? Valószínűleg mindkettő. Zakar ugyanennek az ismerősének elmondta, hogy már „elértem a demokráciaellenesség ilyen fokáig és ellentétes eszmei áramlatokon mentem keresztül”. A Belügyminisztérium egy évig tartó operatív munkájáról szóló leírás jól ábrázolja az elnyomó rendszer hatalmas nyomozati hálózatának működését. Zakar tizenkét év börtönt kapott, az 1963. évi amnesztiával szabadult. (Az ügyben még három vádlott volt. Mindhárom börtönbüntetésre, egyes jogoktól való eltiltásra és pénzbüntetésre ítélték.) Zakar „önvallomása”, valamint az ítéletek indoklása és a fogdaügynök jelentései sokat elárulnak a rendszerről és működéséről.

A történet folytatása tragikus: 1975-ben a Zakar ügyében foglalkoztatott fogdaügynök véletlenül találkozott vele, és erről jelentést tett. Eszerint az egykor baloldali érzelmű Zakar „szocdem. szülők fasizálódott leszármazottja”, „mindenkit támadott”, „anakronisztikus jelenség: tanári diplomával segédmunkás, antiszemita”. 1980-ban újabb jelentés következett hasonló tartalommal. Ugyanabban az évben Zakar elhagyta az országot. Majd egy utolsó, 1984. évi BM-jelentés szerint Ausztriából küldött kapcsolatainak „nacionalista” és „ellenséges” kiadványokat. 1998. március 14-én hunyt el Bécsben. Nyomorban, egyedül.

A kötet fontos, ritka és izgalmas esetet mutat be, szakmabélieknek is. Nem véletlen, hogy – mint azt Révész ismerteti is – a nyolcvanas évek elején a Belügyminisztériumban folytatott oktatómunka céljára esettanulmányként dolgozták fel, az állam elleni izgatást megvalósító röpcédulák készítői és terjesztői felderítésének céljára. Az eset teljes körű felderítése – mint azt az irodalomjegyzék és a hatalmas lábjegyzet-apparátus is mutatja – kiterjedt kutatómunkát igényelt.

A szerző az információval és élménnyel teli eset szakértők és nem szakértők számára egyaránt érthető összefoglalására törekedett, ám az anyag

szerkezete, rendezésének sorrendje időnként akadályozza a lineáris és általános áttekintést: az operatív felderítő munka bemutatása, egy később keletkezett ügynöki jelentés és a vádirat például megelőzi a lap történetét, a levelek teljes terjedelmű közlését, és végül következnek az ítéletek. Emellett időnként nem válik egyértelműen külön a szerző összefoglaló elemzése és a belügyminisztériumban készült szöveg. (Könnyebb áttekintést nyújt a *Beszélő* 2006. november 11-i számában megjelent kivonat, noha természetesen nem pótolja a könyvet.) Igen lényeges Révésznek – az állambiztonsági tevékenység egyik kiemelkedő szakértőjének – a leírása az elhárítómunkáról és a külső és belső ellenséges propagandatevékenységről. Végül a szép kivitelű könyvben a történészek által gyakran elhanyagolt vizuális anyag használata – a kor, a per irataiból és a IX. kerület kitűnően megválasztott képanyaga – teszi élővé a történetet.

Szabó Juliet

Kaleidoszkóp ötvenhatról*

Szép történelmi képeskönyv, Eperjesi Ágnes tervezte. Kaleidoszkóp: nem „optikai játékszer”, hanem a szó tágabb értelmében „színesen kavargó változások gyors egymásutánja” (Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 375.).

Ötvenhat fél évszázados fordulója alkalmat adott számos intézménynek és tudományos műhelynek, hogy a nyilvánosság elé tárja a forradalommal kapcsolatos szöveges és képi dokumentumait, s megmutassa, munkatársai meddig jutottak el '56 történéseinek feltárásában és értelmezésében. Az évfordulós kiadványok egyike ez a kötet, amely igényes megformálásában eltér a kiadványok zömétől. Szemet gyönyörködtető Csics Gyula, illetve Kovács János gyereknaplója is (az 1956-os Intézet, illetve a Kieselsbach Galéria kiadása). Igénytelenebb tipográfia mindhárom kötet esetében nem csupán az esztétikai élvezetet rontotta volna, hanem a látványból következő értelmezésre sem adott volna lehetőséget. Korunk nyomdatechnikai színvonalának köszönhetően a reprodukciók az eredetiség érzetét képesek kelteni. Nem csupán a színek élményszerűek, ha-

* '56 izzó ősze volt... Pillanatképek a forradalom napjairól. *It Was the Fervent Autumn of '56... Snapshots on the Days of the Uprising*. A képeket válogatta, a képaláírásokat, a jegyzeteket és a bevezetőt írta: CSIFFÁRY Gabriella. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 151 p.

nem már-már több dimenzióban látjuk, tárgyi valóságukban érzékeljük a fényképeket, kéziratokat, újságokat, röpiratokat, albumokat, tárgyakat.

Budapest Főváros Levéltárának kiadványát lapozva éppen a látvány jeleníti meg azt, amit rajta túlmutatóan a korból átélhetünk. El tudjuk képzelni például, hogy az egyik bebörtönzött – csak a keresztnévét tudjuk: Zoltán – hogyan írta saját vérével levelét hozzátartozójának. A szétfolyó, piros, pesszimistán egyre inkább lefelé lejtő sorok képesek érzéketleníteni a levélíró lelkiállapotát. (109.)

Gémes József újpesti forradalmár újszerűen jelenítette meg a felfokozott nemzeti érzést: naplójában ötvenhat napjai pirosak, s a különösen fontos dolgokat piros-fehér-zöld színnel aláhúzta (43., 93.). Ha a kötet összeállítói nem ragaszkodtak volna a látványhűséghez, a fehér-fekete reprodukció megfosztotta volna az olvasót ettől a plusz információtól. A szépen megformált, esetenként színes számok, betűk, a mindvégig gondos külalak alapján feltételezhető, hogy a napló a forradalom leverése után keletkezett, de elképzelhető az is, hogy Gémes az események idején készített napi feljegyzéseit tisztázta le akkor, amikor ideje volt rá: a forradalom leverése és a letartóztatása közötti napokban, hetekben. Írásmódja szinte profi oklevélírói gyakorlatra mutat, s a kereskedelmi iskolát végzett szerző esztétikai igényességére következtethetünk belőle. A logikus okfejtés, a közéleti elkötelezettség, valamint a nem túl gyakori helyesírási hibák a tartalmi értelmezés keretébe sorolhatók. (A naplóíróról a kötetben nincs személyes adat a 32. oldalon található képaláíráson kívül, amelyből megtudható, hogy vegyipari szakmunkás volt.)

A kötetben több helyen láthatók Fettich László korabeli fényképalbumáról készült felvételek. Ezeket nézegetve szinte látni véljük, amint a forradalommal kapcsolatos képek gyűjtője albuma fölé hajol: ragasztócsíkkal rögzíti a felvételeket, s fekete tintás tollal magyarázó szöveget kalligrafál melléjük. Egy elmosódott amatőrképhez például ezt: „A Korvin-köznél kiégetett szovjet harckocsi. A vezetőfülke nyílásában a vezető elégett karja.” (55.) A járdához simuló, a gyík tüskés tarajára emlékeztető furcsa tárgyhoz pedig ezt: „Lánc-lánc, hernyólánc, amelyről leszaladt a harckocsi az Üllői úton.” (69.)

1956. október–novemberében sokan tudatában voltak annak, hogy rendkívüli események részesei, s ennek megfelelően igyekeztek a történelekről maguknak és az utókornak számot adni. A kötetben közölt fényképek zöme ilyen megfontolásból készült. Hasonlóképpen az a levélke is, amelyet egy 7–8 év körüli kislány írt 1956 karácsonya előtt a Jézuskának. Betűhíven idézem: „Édes, Jézusom! Megkérlek szépen téged hozd nál nekem és még más szegény gyermeknek egy szép fenyőfát egy mese-

könyvet: cím Arany láncon függő kastély és a másik könyv címe mozgó állatkert. Légy szíves hozz nekem egy társasjátékot! Hozz nekem egy sálat és Szabadságot függetlenséget az erős Magyarországnak. Sokszor csókol Mariann!” A szöveg alatt színes ceruzával rajzolt négy nemzeti zászló látható, díszítési céllal két párba állítva, egy kiszínezett Kossuth-címer, végül csupa nagybetűvel: „FÜGGETLENSÉGET MAGYARORSZÁGNAK”. A kék tintával írt betűket a kislány piros ceruzával átszínezte, s a sor így megjelenésében piros-fehér-zöld hatást kelt (58.).

A könyvben plakátok, röplapok, újságok reprodukciói is helyet kaptak. Többnyire színesítésül és helykitöltőnek, mint a kislány levelében a zászlók és a címer. Illenek a forradalmi kontextusba, ha esetenként funkciótlanok is. A kislány levele felett egy profi fotós, Erich Lessing remek fotója – emberek sorfala között lépegető nő egyensúlyoz öt nagy kenyérral – és egy forradalom előtti, külföldről terjesztett röplap látható. (A szemközti oldalon is Lessing fotókompozíciója: a kép az Üllői úton boldog arccal sétáló csinos fegyveres nőt ábrázol. Ő fényképezte a 42. oldalon látható nevető, mackónadrágos fegyveres lányt is.)

A narancs alapú, jó nyomdai minőségű röplapon karikatúraszerű grafika: Sztálin töredező szobra dől éppen a menekülő Rákossira, akit fejen talál a generalisszimusz karjából leváló jókora kődarab. A budapesti szobor bronzból készült. Ez is bizonyítja, hogy nem magyarországi készítésű propagandaröplappal van dolgunk. A gúnyos képalírás Karády Katalin egyik slágeréből való: „Hiába menekülsz, hiába futsz, / a sorsod elől futni úgyse tudsz! / Mert sorsunk nekünk és végzetünk, / hogy egymásért szenvedünk...”¹

A *legendás városrészek* című fejezet *Rádió – Bródy Sándor utca* című alfejezetében a szöveges reprodukciók viszont kapcsolódnak a képekhez – a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetség Alkotmánytervezete borítólapjáról készült fotó kivételével. A topográfiai jellegű címtől azonban elüt a dokumentumok tartalma. Az egyik piros tintával, kézzel írt gúnyirat a kormány és annak szócsöve, a Kossuth Rádió ellen szól, s utána következik a faksimilemásolat a napokkal korábban keletkezett *Szabad Magyar Rádió* című lap első oldaláról. Az olvasó nem kap segítséget az eligazodáshoz, az összeállítói szándék rejtve marad.

A Kossuth Rádió nevében beszélő vitriolos gúnyirat fontos forrás a forradalom korabeli, köznapi, népi értelmezéséhez. Stílusában mintha folytatása lenne egy pár nappal korábbi, szintén kormányellenes röp-

¹ A röplap keletkezéstörténetéről egy másik évfordulós kiadványból – HORVÁTH Julianna (szerk.): *„Megy a rendszer, jön a rendszer...”*. '56 röplaphumora. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 16. – értesülhetünk. – Lásd róla e számban Kőrösi Zsuzsanna ismertetését.

lapnak. A „Nagyimrov” aláírási gúnyirat – „röpirat-nyilatkozat” – a nemzeti retorikával magát átmenteni igyekvő kommunista kormányt teszi nevetségessé: „Megalakult a legszélesebb alapon nyugvó leges legnemzetibb legkormány. Elnök: Nagyimrov, a statárium feltalálója! Tagjai már nem a régi sztálinisták: Apró Antal, Bognár József, Erdei Ferenc, Molnár Erik, Kossa István, Bebrits Lajos stb., hanem a haza Kossuthcímeres fiai: Bebrits Lajcsi, Kossa Pisti, Molnár Riki, Erdei Ferkó, Bognár Jóska, Apró Anti stb.” Itt a nevek kicsinyítőképzős változata a humor forrása. A gúnyirat folytatásában – „Ha egy kicsit megszilárdulunk, a magyar nép szabadon választhat az MDP és a Kommunista Párt között” – a lényegi változatlanságát névváltoztatással leplezni kívánó kommunista párt válik nevetség tárgyává. (Lásd a „*Megy a rendszer, jön a rendszer...*” című, idézett kötet 23. oldalán.) A „*Halló, itt a Kossuth Rádió*” című röplap, amelyet szerzőként „a magyar forradalmi ifjúság” jegyezte, kétségbe vonja, hogy a rádió feladta volna a hazudozást, amire napokkal korábban bűnbánóan ígéretet tett. Hazugságnak, „gyerekmesének” tartja a hírt, hogy Nagy Imre a forradalom első napjaiban erőszak hatására fordult a felkelők ellen. Az antikommunista gúnyirat a miniszterelnököt – „a mi drága jó Imre bácsinkat” (utalás talán Tardos Tibor *Imre bácsi mellett vagyok* című cikkére, amely a *Szabad Ifjúságban* jelent meg 1956. október 30-án) – mesét mondó, dadogó, mentegetőző figuraként állítja be: „...az úgy volt... szóval hát... hogy most már bevallhatom nektek, hogy az első beszédemet, melyben beígértem az ellenforradalmi állítólagos hordák állítólagos megsemmisítését – most fogtok csodálkozni! – azt nem is én mondtam el, hanem az a csúnya Gerő és a Hegedüs, mert ugyanis ha ők ketten egyszerre beszélnek, akkor éppen olyan a hangjuk, mintha én egyedül beszélnék. Tudom, hogy ez egy kicsit különös, de hát mi, kommunisták, különös... hm... hm... nem szóltam semmit...” (A korabeli újságolvasók értették az utalást Novobáczky Sándor *Különös emberek* című, forradalom előtti cikkére, amely meg 1956. október 6-án jelent meg az *Irodalmi Újságban*.)

Az újabb politikai bejelentést, a szűkebb kormánykabinet megalakítását az egykori koalíciós pártok bevonásával, a gúnyirat hatalomátmentő manővernek tartja, amit a rádió esti meseként adagol be hallgatóságának. Itt főként a nevekhez kapcsolódó minősítés megváltoztatásával válnak nevetségessé és hiteltelenné a korabeli politikusok: „A szűkös kabinet tagjai már nem a régi demokratikus pártok kipróbált árulói: Kádár János, Erdei Ferenc, Tildy Zoltán és a kormány levelező tagja, Kovács Béla stb., hanem: Kádár polgártársunk, Ferenc bá’, a szegény öreg tiszteletes urunk [Tildy Zoltánt, aki eredetileg református lelkész volt], és

a még mindig levelező Kovács Béla, aki majd csak a postaforgalom megindulásakor fogja megtudni, hogy milyen váratlan szerencse érte.” (A kisgazdapárti Kovács Béla, miután 1955-ben hazatért hétéves szovjet fogságából, Baranya megyében visszavonultan élt.) A röpirat megfogalmazója értelmiségi lehetett, erre utal stílusa és kulturált írásképe.

Összevetve a kézzel írt gúnyiratot a vele szemközti oldalon reprodukált sajtótermékkel, levonható a következtetés: a kormány ellenzékének jóval kevesebb eszköze volt a véleménynyilvánításra, mint a kommunizmust javított formában fenntartani kívánó Nagy Imrének és híveinek. Egy kézzel írt röplap hatása össze sem mérhető egy újsággal. Ebből azonban nem következik, hogy a kommunistaellenesek kevesebben voltak, mint a kommunizmus hibáit kijavítani szándékozók.

A rombolásokat ábrázoló fotók közül inkább csak azoknak van némi forrásértékük, amelyeken feliratok is láthatók. Például a 65. oldalon, ahol a romos Kálvin teret látjuk. A tűzfalra a levert ötágú csillag helyére öles betűkkel felmázolták: „Ruszkik haza”; a felfordított villamos oldalára pedig ezt: „Mindszenthyt [sic!] vissza”. (Az első a forradalom legfőbb célkitűzése, a másik pedig igen sokak kívánsága volt.) A két felfestett jelszó és az egész romos városkép a forradalom kifejező képi sűrítménye.

A szöveges reprodukciók közül telitalálat az a ceruzával írt röplap, amely egy teljes nagy könyvoldalt betölt, s ezáltal jól olvasható, szinte vonzza a szemet. Itt nem is annyira az írásképe, mint maga a szöveg fontos: a forradalom bukása miatt érzett fájdalomról, kétségbeesésről és haragról tudósít. A röpirat az érzelmek visszaadására alkalmasabb, mint a tudományos értekező próza; íme, szöveghűen: „Kádárok, Marosánok, Kállaiak, Münnichek, Aprók, Biszkuk, Jóboruak, aljas kommunisták, hol vagytok? Sehol sem! Őriztetitek magatokat, lakásotok előtt fegyveres őr áll, vigyáz rongy életekre, mely nektek drágább, mint a haza becsülete, nem is gondoltok arra, hogy az a fegyveres őr lesz az első, aki belétek engedi golyóját adott alkalmommal! Eladtátok az országot, de felelnetek kell, és felelni is fogtok egy szép napon! Eljő még az a nap, mikor lógni fogtok vagy Moszkvába, vagy póznán! Ez oly biztos, minthogy Kádár vagy Marosán stb. a nevetek. Nem is vagytok kommunisták, sem magyarok, hanem aljas karrieristák! Pfu!” (119.)

A kötetben elszórtan reprodukált többi röpirat is forrásértékű (már amelyik olvasható: a 41. oldalon közölt három közül csak egy ilyen, a „Nagy Imrében bizalmunk!” című, amelyet az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság adott ki, s amelynek helye inkább a Nagy Imrét bíráló röplap mellett lenne), csak éppen többnyire nem illik az adott képkörnyezetbe. A *Könyvégetés* című alfejezetből kilóg a *Szabad Nép* röplapja, s az a két kirakatüvegre ragasztott karikatúra is, amely az ávéhások

és a felkelők sorsát állítja párba (34.). Az öntelt akarnok, majd a felakasztott ávéhás rajza a népítéleteket ábrázoló fényképek mellett inkább helyén lehetett volna. A 21. oldalon látható, vászonra festett karikatúra, amely Rákosi Mátyás csúfos bukását önti képi formába, talán valóban október 23-a körül készült, s ezért is kapott helyet *Az első napok* című fejezetben; a gúnyrajzra ragasztott röplap azonban, amely a Független Kisgazdapárt újjáalakítását adja tudtul, nem keletkezhetett október 30-a előtt: egy jegyzettel meg lehetett volna oldani a problémát.

Ugyancsak ebbe a fejezetbe került Fettich László forradalmat megörökítő albumának az az oldala, amelyre az albumkészítő két szöveges röplapot ragasztott: tartalmuk folytán egyik sem keletkezhetett a forradalom leverése előtt (22.). Ugyanez vonatkozik a könyv *Harcok* című fejezetében látható *Viccekre* – szintén Fettich albumából (44.).

A 39. és az 51. oldalon ugyanaz a tárgy – a madárijesztő mintájára felöltöztetett szovjet katona – látható (az előzőn két példányban is), a felvétel azonban különböző időben készülhetett. A figura az ellenség – a megszálló szovjetek – kigúnyolását, nevetségessé tételét szolgálta. A szovjet katona bábfigurájának öltözeke, fegyvere az elesett szovjet katonákról került a szimbolikus alakra: a gyűlölt megszálló ellenséget ruházata, sisakja, fegyverete antropomorfizálta, szörnnyé változtatta. Vasdorong kezébe újságot dugtak, feltehetően kommunista sajtóterméket. Ez a maskarázás farsangi szokására is emlékeztet, amikor a félelemkeltő lénynek öltöztetett ember elüldözte a rossz, ártó szellemeket. Az ember méretű katonabábnak talán köze van a mohácsi busókhöz is: ezek az állatszerű visszatásító figurák évszázadokkal korábban a törököket készítették megfutamodásra.

A kötet legmegrendítőbb, művészi színvonalú fényképén a Köztársaság téri lincselés egyik áldozata látható (181.). A képről a kötetben csak az áll, hogy Fejes Sándor és társa perirataiban található. Az érzékeny szemű fotográfus a gyilkolás és a vallási feloldozás egymásba fonódó jelentéstartományát öntötte vizuális formába, s egyúttal gondolati szintre emelte a látványt, amikor a földön vonszolt, széttárt kezű, lemeztenített, meggyalázott ávéhás sorkatona tetemében meglátta a korpust, az emberek bűneiért életét áldozó ember krisztusi példáját. A kép Mario de Biasi alkotása, s kiállították a Múcsarnok 2006. októberi kamaratárlatán, ahol az olasz fotós 1956 októberében Magyarországon készült felvételei kaptak helyet.

Horváth Sándor mutatott rá egyik tavalyi írásában,² hogy a forradalom békésebb napjaiban az amatőr és profi fotósok, „a hivatásos kőszá-

² HORVÁTH Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban. *Múltunk*, 2006/4. 268–289.

lók” buzgón fényképezték a leginkább sérült városrészeket, a harci esz-
közök roncsait, a mésszel leöntött holttesteket, az alkalmi sírokat: azo-
kat a helyeket, ahol veszélytelenül örökíthették meg a rendkívüli idő-
nyomait. A flaneurködés e termékeinek történelmi forrásértéke többnyire
csekély. Éppen ezért érzem telitalálatnak a vizuális repertoár bővítését:
a kötet összeállítói azzal, hogy a röpiratok, naplók, korabeli fotó-
albumok és rendőrségi képes nyomozati albumok szövegét képi
formában jelenítették meg, jelentősen tágították értelmezési lehetőségü-
ket. Nem mindegy ugyanis, milyen egy napló írásképe, hogy a feljegyzéseit
író milyen vizuális eszközökkel próbálta erősíteni mondanivalóját. Ezek az
„apróságok” olykor inkább tükrözik a forradalom szellemiségét, mint maga
a szöveg. Sajnálható, hogy a kötet két legizgalmasabb dokumentumegyüttesét,
Gémes József naplóját és Fettich László albumát az összeállítók „szétszór-
ták” a kötetben, mintegy helykitöltő illusztrációként szemezgettek
belőlük. A kötet lapozgatója előtt rejtve marad, hogy a dokumentumok
mekkora terjedelműek, a teljes napló, illetve album látható-e a kötetben,
vagy csak a fontosabbnak tartott oldalakat emelték ki belőlük a szerkesztők.

A helyi forradalom belső dinamikájáról, ellentmondásairól jóval többet
tudhatunk meg Gémes József naplóoldalaiból, mint az eseményeket taglaló
történelmi összefoglalókból. Furcsállható, hogy az egyik naplóoldal utolsó
mondatának folytatását 50 oldallal később követi a másik (43., 93.).
Mintha csak a látvány érdekelte volna a kötet szerkesztőit, s nem a nagy
lehetőség: a szöveg és a megjelenítés elvileg elválaszthatatlan egységének
prezentálása.

Fettich dokumentumgyűjteménye akkor lett volna igazán informatív, ha
együtt láthattuk volna az általa beragasztott képeket és röplapokat saját
kommentárjaival, úgy, ahogy az albumoldalak az eredetiben követték egymást.

Az *'56 izzó ősze volt...* eredetileg feltehetően fényképalbumnak készült:
Budapest Főváros Levéltára a gyűjteményében található felvételeket kívánta
a nagyközönség elé tárni. A válogatás során merülhetett fel az ötlet, hogy
ki kellene egészíteni a zömmel már ismert amatőr és profi fotókat más
vizuális dokumentumokkal is. A pazar kiállítású kiadvány érzékeltetni
tudja az októberi napok hangulatát, a forradalom tárgyakban megmutatkozó
valóságát, a személyes vonatkozásokat. Erre az élményszerűsége egyre
nagyobb az igény a vizualitás elsődlegességével jellemezhető korunkban.

'56 az ötvenegyediken*

A nagy kérdésre, hogy tudniillik miként lehet 2006: a jubileumi év, azaz az évfordulós kiadvány-, konferencia-, filmdömping után még a forradalomról beszélni, újat mondani, az egyik lehetséges válasz az, hogy nem '56-ról, hanem '06-ról kell szólni. Azaz számba kell venni és értékelni, hogy mi történt 2006-ban. Milyen könyvek, tanulmányok, albumok, dokumentum- és játékfilmek, színdarabok, kiállítások, cd-romok, honlapok készültek, és milyen konferenciákat, kerekasztal-beszélgetéseket, emléküléseket szerveztek az ünnepi alkalomból? Milyen hatása volt (például egymásra) a kultikus és a racionális-tudományos beszédmódnak? Póriasan szólva: „megérte-e” a minderre elköltött pénz?

A számvetést azonban nem csupán az indokolhatja, hogy – az erre a célra fordított támogatások nagysága miatt – korábban sosem látott mennyiségben gyarapodott mondjuk '56 irodalma. Fölmerülhet (és az ismertető internetes felületen Rainer M. János kicsit másként meg is fogalmazza)¹ az a vélemény, hogy a forradalomról szóló történetírás teljesítménye jól mutatja a magyarországi jelenkortörténet-írás állapotát. Két ok miatt is csábító lehet ez a megközelítés. Egyrészt '56-ot mint témát és mint emléket is a középpontba állítja. Másrészt – úgy tűnhet – ezen az úton könnyebben megragadható a magyarországi jelenkortörténet-írás, hiszen egy (inkább belátható) részterületet kell „csupán” megismerni, s ez alapján helyes következtetéseket vonhatunk le az „egészre”. Azaz a „miként írjunk '56-ról?” kérdésre adott válasz egyúttal a „miként írjunk jelenkortörténetet?” kérdésre is felel.

Ez a megközelítés talán felvet néhány olyan problémát is, amelyek összefüggenek azzal, hogy ki „határozza meg” a forradalomról (és ezen keresztül a jelenkortörténet-írásról) szóló „helyes” írás- és beszédmódokat.² Nevezetesen: ha '56 lesz a fenti értelemben a „mérték”, akkor ez nem azt eredményezi-e, hogy a helyes gyakorlattá a politikátörténeti vá-

* *56 az ötvenegyediken. Kritikai szemle a magyar forradalom félévszázados évfordulójára megjelent művekből.* Szerk.: RAINER M. JÁNOS–TOPITS JUDIT. Bibliográfia: PAJKOSSY GÁBOR. Filmográfia: TOPITS JUDIT. Recenzió-bibliográfia: GYŐRI LÁSZLÓ. Honlapok listája: TOPITS JUDIT. Konferencialista: PAJKOSSY GÁBOR–TOPITS JUDIT. <http://www.rev.hu/reviews/f?p=101:100:1853515113141144> (Utolsó letöltés: 2007. december 16.)

¹ *Az 1956-os magyar forradalom ötvenedik évfordulója. Történeti emlékezet – kísérlet számvetésre.* <http://www.rev.hu/reviews/f?p=101:102:1853515113141144>: SEARCH: NO: RP: P12_RECENZIO_ID:182

² E kijelentés „mögött”, mint látszik, egy tudomány-szociológiai föltételezés „húzódik”. Vö. például BARRY BARNES–DAVID BLOOR–JOHN HENRY: *A tudományos tudás szociológiai elemzése.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002; PETER L. BERGER – THOMAS LUCKMANN: *A valóság társadalmi felépítése.* Józsvöveg Kiadó, Budapest, 1998; IMMANUEL WALLERSTEIN és munkatársai: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés.* A Gulbenkian Bizottság jelentése. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.

lik? Mert ha elfogadjuk: e politikatörténeti eseménysor tanulmányozásának módja a követendő általában a jelenkortörténet-írásban, akkor azzal nem a (például társadalomtörténetesített) politikatörténet-írást „tesszük-e” uralkodó paradigmává? És ez nem járul-e hozzá ahhoz (vagy nem erősíti-e meg azt), hogy lesznek (vannak) másodosztályú témák? Például nem esnek-e ki (ha egyáltalán bekerültek) az érdeklődés köréből az úgynevezett parokiálisok, a politika iránt közömbösök, abban részt nem vevők, azaz nem lesz/marad-e láthatatlan – Gabriel A. Almond és G. Bingham Powell kissé sematikus ábrázolásában – egy autoritárius-átmeneti társadalom harmada?³

Természetesen a kérdésre („mi készült el és történt 2006-ban, ötven évvel 1956 után?”) adott válasz alapján sok mindent megtudhatunk a jelenkortörténet-írás általános állapotáról, de jóval többet arról: meddig jutott ’56 kutatása az elmúlt közel két évtizedben? Persze csak akkor, ha az ünnepi esztendő és megelőző időszak termését tartalmazó listákat össze lehet vetni. Ha van mit egymáshoz mérni.

A 2006-ra vonatkozó kérdésre eddig legalább öt válaszkísérlet született. A Nyílt Társadalom Archívum *Mi (volt) ez?*, a Politikatörténeti Intézet *Az ötvenedik. Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulója a tudományban és a közgondolkodásban* címmel konferenciát tartott 2006 végén, illetve 2007 elején;⁴ Dorkó Szabolcs összeállította a 2006-ban folyóiratokban megjelent tanulmányok, esszék és visszaemlékezések, Pajkossy Gábor a könyvek és a tudományos konferenciák listáját.⁵ Decembertől olvasható az 1956-os Intézet honlapján az *56 az ötvenedik. Kritikai szemle a magyar forradalom félévszázados évfordulójára megjelent művekből* című internetes tartalomszolgáltatás.

A legfrissebb lista készítői hatalmas munkát végeztek: összegyűjtötték a megjelent könyveket (ha jól számolom, 328-at), az elkészült filmeket (139), a megtartott konferenciákat (126) és a honlapokat (28), megadták ezek pontos adatait; összeírták tovább az első kettőről megjelent kritikákat, ismertetéseket (316-ot?), és ezek közül *A mi recenzióink* rovatcím alatt olvasható az intézet munkatársai által írt 43 szöveg. (Mindehhez tetszetős felületet tervezett Takács Barnabás) Azt, hogy a gyűjtés mennyire volt széleskörű, talán érzékelteti, hogy a Magyar Pszichológiai Társa-

³ A politikai rendszer környezete. In: Uők (szerk.): *Összehasonlító politológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 63.

⁴ Utóbbira lásd TAKÁCS Róbert: Tudományos konferencia 1956 ötvenedik évfordulójáról. *Múltunk*, 2007/1. 216–224.

⁵ DORKÓ Szabolcs: *50 év múltán 1956-ról. Tanulmányok, esszék, visszaemlékezések 2006-os folyóiratokban*. (Kézirat.); PAJKOSSY Gábor: *Ötvenhatról ötven év múlva. Könyvek és tudományos konferenciák 1956-ról*. BUKSZ, 2006/4. 350–359.

ság XVII. országos tudományos nagygyűlésén tartott kerekasztal-beszélgetés, illetve a *Köztörténet és magántörténelem. A Széchenyi István Gimnázium diákjainak beszélgetése az 1956-os forradalom és szabadságharc szemtanúival* című soproni kiadvány is szerepel a sorban.

A tételek mennyisége önmagában is bizonyítja, hogy igazuk volt és van azoknak, akik azt hangsúlyozták: 2006-ban (és utána) már nem csupán egy-két részletkérdést kell tisztázni a forradalom történetével kapcsolatban.⁶ (Ráadásul csak részben azért, mert – mint Gyáni Gábor és Rainer M. János írja – az „új/abb/ történetírás” még távolról sem vette birtokba ’56-ot.)⁷ Gondolhatunk itt – Rainer M. értékelését elfogadva – például az olyan kollektív munkákra, mint a Nagy Imre és „csoportja” snagovi dokumentumait, vagy a diák- és ifjúsági mozgalmak forrásait összegyűjtő kötetekre, vagy Kende Péter nagyszéjére.⁸

Ám túl azon, hogy az ’56 az ötvenedikén tanulmányozása eredményeként lényegében mindenki belátja: komoly hiányokról volt (és értelemszerűen kisebb részben van) szó, e kritikai szemle optikai csalódást is okoz például azzal, hogy lemaradtak róla a folyóiratokban megjelent írások – még akkor is, ha tény: Dorkó Szabolcs listájának felhasználásával is hatalmas feladat lenne összegyűjteni az összes ilyen tanulmányt, esszét és visszaemlékezést. Ezen írások hiányában azonban a lista önmagában nem mutatja a (magyarországi) történetírás teljesítményét.⁹ Mondok egy példát: az *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban* tanulmányai mind folyóiratokban megjelent és az „új történetírást” reprezentáló munkák – azaz ha a szakmai periodikákban megjelent szövegek nincsenek az internetes listán, akkor az „új történetírás” fontos(nak ítélt) darabjait „sem látjuk”. Azt persze állításom ellen lehet vetni, hogy a kötetbe beválogatott tanulmányok e gesztus révén „láthatóvá váltak”, de egyrészt ez nem igaz minden arra érdemes folyóiratszövegre. Továbbá: ebben a kötetben három kivétellel csak 2006-ban napvilágot látott írások szerepelnek, míg a listán harminc 2007-es kiadványt

⁶ Lásd például Ständeisky Éva válaszát a *Múltunk* körkérdésére (2006/4. 110.)

⁷ Bevezetés. In: Uők (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 8–10.

⁸ *Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. Válogatott dokumentumok*. Felelős szerk.: VIDA István. Szerk., vál., jegyzetek: NÉMETHNÉ DIKÁN Nóra–RÉFI Attila–SZABÓ Róbert. Bev.: VIDA István. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007. A Nagy Imre és csoportja dokumentumaira lásd e számunkban Szász Zoltán, Kende Péter kötetére Sipos Levente recenzióját.

⁹ Ráadásul Rainer M. János már hivatkozott értékelése szerint: „A kiemelkedő, *legérdekesebb és ezért legfontosabb* munkák egy tekintélyes része nem önálló kiadvány. Folyóiratok és olykor hetilapok hasábjain számos olyan tanulmány és esszé jelent meg, amelyeket – szemben a könyvek nagy részével – a nemzet-és államtörténeti fősodortól radikálisan eltérő megközelítés, tematika, szokatlan kérdésfeltevés jellemez.”

találni (noha a tartalomszolgáltatás 2006-ra utaló címéből ez nem következik). És ha például e sokat hivatkozott tanulmánykötet és *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban* című, szintén az 1956-os Intézet kiadásában megjelent azonos műfajú munkát nézzük,¹⁰ azt gondolhatnánk: a forradalom hatásával, újszerű módon csak viszonylag kevés helyen foglalkoztak. Ez azonban nincs így, hiszen az utóbbi kötet nem egy írásának megtalálni a folyóiratbeli párját; saját házunk táján maradva: a szlovákiai fogadtatásokról Juraj Marušiak, a csehszlovákiaiáról Berkes Tamás, a romániai magyarról Novák Csaba Zoltán 2007-es, a kelet-németországról pedig Cseh Géza 2005-ös *Múltunk*-írásait hoznám példaként. Ez utóbbi dolgozat említésével egy újabb kérdést szeretnék felvetni. Nevezetesen azt: ez az imponáló, és az újabb publikációkkal folyamatosan bővülő lista „visszamenőleges” időkorlátja¹¹ miatt mennyire használható az elemzésre? (Mert készítői nem pillanatfelvételnak szánták, hiszen azt írják: követni, rögzíteni, segíteni akarják a forradalomról szóló kritikai beszélgetést – ami talán eredményesebb lehet például a „visszautalások” révén.)

Visszatérve az optikai csalódáshoz: azt nem csupán az „okozza”, hogy az *'56 az ötvenedikén* című kritikai szemléből megismerhetőnél sokkal színesebb és „jobban sikerült” volt a 2006-os esztendő. Hanem ezzel elentétben az is: olyan kötetek is szerepelnek rajta, amelyek csak kisebb részben szólnak forradalomról – ráadásul e tartalomfejlesztéshez nem készült olyan módszertani bevezető, amely elmagyarázná: melyek voltak a válogatás szempontjai. Például tudnék érvelni amellett, hogy a különféle és teljes Kádár-életrajzoknak helyük van egy '56-os irodalomlistán, de ugyanígy amellet is, hogy sok kérdést vet föl ennyire tágra kijelölni a határokat. És ugyanez igaz mondjuk Kéthly Anna emigrációs levelezéskötetére (ennek igen kis része a „magyar-kérdéssel” kapcsolatos forrásokot tartalmazza) vagy Valuch Tibor *Hétköznapi világ Kádár János korában* című munkájára. Vajon mindez azt jelenti, hogy előbb-utóbb Déry Tibor levelezésének vonatkozó kötete, Standeisky Éva Kassák Lajosról szóló tanulmánykötete, a 2006-ban megjelent Tamási Áron- vagy Márai Sándor-életrajz, illetve Ripp Zoltán nagymonográfiája, a *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990* (és így tovább) is fölkerül az oldalakra?¹²

¹⁰ RAINER M. JÁNOS–SOMLAI KATALIN (szerk.): *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. /Évkönyv, XIV./

¹¹ Két 2004-es és négy 2005-ös kötet szerepel a listán.

¹² Máraitól szerepel: *A forradalom előérzete. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Sajtó alá rendezte: RÁTZ Márta. Helikon Kiadó, Budapest, 2006.

A válogatás körével kapcsolatban még két kérdés merülhet föl: ha a készítők föltüntetik a konferenciákat, miért nem teszik ugyanezt a kiállításokkal? (Igaz, kiállítási katalógusok szerepelnek a *Könyvek* rovatban.) És ha szerepelnek a játékfilmek, miért hiányoznak a színdarabok? Szerintem néhány egyéb dilemma mellett erről is érdemes lenne írni a szolgáltatáshoz készítendő módszertani bevezetőben. (És meg lehetne például adni: hány tétel szerepel az egyes listákon.)

Mint minden recenziószerző, én is szeretnék néhány „filológiai” észrevételt tenni. Mert lehetetlen teljes körű listát készíteni, könnyű bizonyos hiányokat találni (természetesen nem olyan tételekről van szó, amelyek szerepeltetése megítélés dolga). Ízelítőül megemlítem, hogy Csiffary Gabriella munkája (*56 izzó ősze volt*) nemcsak offline, hanem online is elérhető; Kende Péter *Eltékozolt forradalom?* című könyvéről pedig megjelent ismertető a *Népszabadságban* és a *168 Órában* is.¹³ Pár helyen rossz a művek címléírása: nem szerepel a szerző neve Péter László, Fakász Tibor, Stephen Barlay, Várallyay Gyula, Ember Mária, Czuczka Emma vagy Nagy Balázs köteteinél; utóbbi címe *Sorsdöntő idők a Petőfi Körben és a forradalomban*, azaz az első két szó után nem az alcím következik (még egy-két ilyen elírást találtam). Ha jól látom, a könyveknél nem szerepel, hogy első vagy sokadik kiadásról van-e szó (például Várallyay köteténél; Valuch Tibor említett munkájánál hiányzik, hogy 2006 után már idén megjelent a második kiadása), ami talán a jubileumi év termésének vizsgálatakor fontos lehet. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a „hibák” száma elenyésző ahhoz képest, hogy jóval több mint kilencszáz tételről van szó.

Befejezésül a műfajról szólnék, de nem az '56 az ötvenedikén, hanem e dolgozat műfajáról – pontosabban: „műneméről”. Könnyen elképzelhető, hogy mire írásom nyomtatásban megjelenik, az internetes oldalon minden kérdésemre választ találni majd. Ám ha elveszíti is aktualitását, e hatalmas vállalkozás résztvevői előtti tisztelgésnént talán nem veszíti el értelmét.

Sipos Balázs

¹³ Néhány esetben nem a megfelelő internetes hivatkozás van megadva – így Rainer M. János és Oplátka Sándor Kende Péter könyvéről szóló recenziói esetében. Ráadásul Rainer M. írása nem csak távoli hivatkozásként szerepel, hanem elméletileg a *Mi recenzióink* rovatban is fellelhető (ott azonban egy másik Rainer-szöveg van). Itt említem, hogy a recenziók szerzőinek a neve egy-két helyen hiányzik (például Lipcsey Ildikóé). – Csiffary Gabriella munkájáról lásd e számban Ständeisky Éva recenzióját.